

**VYSOKOŠKOLSKÉ UČEBNÉ TEXTY
PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE**

Filozofická fakulta Katedra politológie

Úvod do sociológie

PhDr. Zlatica Buocová, CSc.

PREŠOV 2006

Recenzovali :

Doc. PhDr. Marcela Gbúrová, CSc.

Prof. PhDr. Oľga Sisáková, CSc.

OBSAH

Úvod.....	5
1. Predmet sociológie.....	7
2. Vznik sociológie (od sociálnej filozofie k sociológii).....	10
3. Auguste Comte (1798 – 1857).....	15
4. Herbert Spencer (1820 – 1903).....	18
5. Karl Marx (1818 – 1883).....	21
6. Èmile Durkheim (1859 – 1917).....	26
7. Spoločnosť – štruktúra a dynamika.....	33
7.1. Spoločnosť tradičná.....	34
7.2. Spoločnosť moderná.....	35
8. Spoločenská väzba.....	37
8.1. Styk v priestore.....	37
8.2. Psychické väzby.....	37
8.3. Spoločenský styk.....	38
8.4. Vzájomné pôsobenie.....	38
8.5. Spoločenská činnosť.....	39
8.6. Spoločenské vzťahy.....	41
8.7. Spoločenská závislosť.....	42
8.8. Spoločenské inštitúcie.....	43
8.9. Spoločenská kontrola.....	46
8.10. Spoločenská organizácia.....	48
8.11. Spoločenská väzba – zhrnutie.....	49
9. Sociálna štruktúra a problém rovnosti.....	50
9.1. Štrukturálne rezy spoločnosti.....	50
9.2. Problém rovnosti.....	53
9.3. Sociálna stratifikácia.....	56
9.4. Sociálna mobilita.....	59
10. Sociológia skupín.....	61
10.1. Sociálne skupiny – pojem, vymedzenie.....	61
10.2. Skupinová štruktúra.....	66
10.3. Príklady skupín.....	72

11. Socializácia	77
11.1. Charakteristika, prístupy, činitele.....	77
11.2. Status	81
11.3. Rola	82
12. Problematika potrieb	84
12.1. Psychologické poňatie potrieb.....	84
12.2. Ekonomické poňatie potrieb	86
12.3. Možnosti sociologickej koncepcie potrieb	87
13. Kultúra	93
13.1. Vymedzenie, vzťahy, teórie	93
13.2. Sociokultúrne systémy	96
13.3. Subkultúra a kontrakultúra.....	97
13.4. Zložky (prvky) kultúry	99
13.5. Druhy kultúry (členenie)	101
13.6. Súvisiace prvky a termíny.....	102
14. Rodina	108
14.1. Úlohy a funkcie rodiny	108
14.2. Faktory a fázy rozvoja rodiny	111
14.3. Konflikty, kríza, napätie, dezorganizácia a rozvrat....	112
14.4. Fázy životného cyklu.....	115
15. Náboženstvo	117
15.1. Základné charakteristiky náboženskej viery	117
15.2. Čo je náboženstvo – prvky	121
15.3. Náboženské organizácie.....	123
Zoznam použitej a odporúčanej literatúry	125

ÚVOD

Moderná spoločnosť je vnútorne diferencovaná, dynamická, vychádza z rôznych zdrojov, má variantné prejavy v jednotlivých štátoch, v rámci ktorých je organizovaná. Snahou ľudí je porozumieť tomu, ako žijú, prečo je tomu tak, aké podmienky na to vplyvajú a čo by sa stalo, keby sa podmienky zmenili. Mnohé ďalšie otázky nám napadnú, keď chceme opísať a vysvetliť svoj život a život spoločnosti.

Veda, ktorá skúma spoločnosť v najširšom slova zmysle, jej štruktúru, dynamiku, podmienky, väzby, interakcie, inštitúcie, organizácie atď., sa nazýva sociológia. Jej vznik je spojený s prechodom od tradičnej spoločnosti založenej na tradíciách, pevnej a relatívne stálej štruktúre a prevažne poľnohospodárskom charaktere ku spoločnosti modernej, ktorej základ je v zmene postavenia trhu, rozvoji priemyslu, sociálnej a priestorovej mobility členov spoločnosti.

Sociológia má osud podobný iným vedám, ktoré sa zaoberajú ľuďmi a ich spoločnosťou. Pretože všetci ľudia žijú v spoločnosti, tvoria ju a reprodukovujú, sú zároveň aj tými, ktorí svoj výtvor komentujú. Robili tak pred vznikom sociológie a nekonali by inak ani vtedy, keby sociológia zanikla. Na čo je potom potrebná sociológia? Má také úlohy, ktoré laik nezvládne? A má vedec vždy pravdivé (aj keď mierou poznania podmienené) znalosti? Dokáže ich vždy sprostredkovať tak, aby mu bolo rozumieť?

Tieto a mnohé iné otázky nás vedú k tomu, že si musíme aj v sociologickom poznaní byť vedomí dvoch možných ťažkostí. Ak by sociológia prinášala len všeobecne známe pravdy až banality, ktoré sú všetkým známe, asi by nebola veľkým prínosom ani vtedy, keby tieto pravdy vyhlasovala na základe štatistických kvantitatívnych výskumov. Na druhej strane jej hrozí nebezpečenstvo, že bude natoľko povznesená nad laikov - nesociológov, že títo sa v jej výkladoch spoločnosti nenájdu. Budú mať pocit, že to nie je o svete, v ktorom žijú a ktorý poznajú.

Ľudská spoločnosť asi vždy bola komplikovaná, ale čím je rozvinutejšia, vnútorne diferencovanejšia, tým viac pribúda aj zložitostí. Niekedy sa možno pýtame, ako to, že spoločnosť drží pokope aj napriek tomu, že je mnohoraká? A zároveň pritom je potrebné si uvedomiť aj to, aký je vzťah medzi spoločnosťou a jedincom. Toto sú základné otázky, na ktoré sa sociológovia snažia zodpovedať. Podľa toho, ako k nim pristupujú, z čoho vychádzajú, v čom vidia základné podmienky, potom formulujú na základe výskumov rôzneho druhu aj svoje odpovede. Čitateľ tejto state, ale aj každý jednotlivec by si mal uvedomovať, že jednoduché odpovede, jednoduché riešenia na zložité otázky

a problémy neexistujú. Vždy je tu variantnosť riešení, ktorá je podmienená tiež nekončiacim procesom poznávania.

Nasledujúci text si kladie za úlohu oboznámiť študentov so základnými kategóriami sociológie, predstavuje niektorých zakladateľov tejto vedy, na ktorých nadviazali v rôznej podobe súčasné sociologické teórie. V texte je venovaná pozornosť spoločnosti, jej štruktúre a dynamike, spoločenskej väzbe ako základu vzniku spoločenstiev, skupinám, v ktorých všetci žijeme, socializácii, ktorou všetci prechádzame, potrebám, ktoré všetci máme. To celé sa uskutočňuje v rámci kultúry a prejavuje sa v inštitúciách, z ktorých na tomto mieste venujeme pozornosť rodine a náboženstvu.

Do jedného textu nie je možné včleniť všetko, čo prinieslo doterajšie poznanie. Výber problematiky bol podmienený tým, že predkladaný text má slúžiť ako kompendium základných poznatkov pre študentov odboru politológia, na ktoré budú nadväzovať v ďalších predmetoch, najmä vo všeobecnej sociológii a politickej sociológii. Ale nie len to. Znalosti zo sociológie sú pre nich nutné v profesijnej orientácii budúcich politológov. Text môže slúžiť aj iným záujemcom, ktorí sa so sociológiou, jej poznaním chcú či potrebujú oboznámiť.

1. PREDMET SOCIOLOGIE

Poňatie samotného termínu a teda aj jeho obsahové naplnenie je u rôznych škôl a autorov rôzne v závislosti na tom, aký dôraz kladú na jednotlivé oblasti sociálnych javov, metódy, ktoré používajú, ale tiež v závislosti od filozofických a ideologických východísk a pod.

Autorom pojmu **sociológia** je *A. Comte*, ktorý ho začal používať miesto staršieho pojmu „sociálna fyzika“ a ktorý rozdelil sociológiu na sociálnu statiku a sociálnu dynamiku, čím urobil prvé rozčlenenie jej obsahového zamerania.

Snahy o definovanie sociológie predstavujú celú paletu pokusov rôznych autorov, pričom sociálne javy, procesy, vzťahy, hodnoty a pod. tvoria ich základ v užšom alebo širšom, simplifikujúcom (zjednodušujúcom) alebo komplexnejšom vyjadrení. Tak niektorí považujú sociológiu za vedu o:

- spoločenských javoch (*Ward, Tarde*)
- organizácii a vývoji spoločnosti (*Giddings, Masaryk*)
- civilizácii, výtvoroch a inštitúciách (*Durkheim*)
- interakcii (vzájomnom pôsobení ľudí) (*Cooley, Ginsberg*)
- sociálnych vzťahoch a ich formách (*Simmel, von Wiese, Small*)
- skupinách (*Durkheim, Gumpłowicz, Znaniecki, Johnson*)
- štúdiu vzťahov medzi rôznymi triedami sociálnych aj nesociálnych javov, resp. o štúdiu obecných znakov, ktoré sú spoločné všetkým triedam spoločenských javov (*Sorokin*).

Weber uvádza nasledujúcu definíciu sociológie: „Sociológiou ... budeme nazývať vedu, ktorá sa snaží interpretovať a chápať sociálne konanie, a tým príčinne vysvetliť jeho priebeh a účinky. „Konaním“ nazývame ľudské správanie (nie je dôležité, či ide o vonkajšie alebo vnútorné konanie niečoho, nezájum alebo tolerovanie) ak, a nakoľko konajúci spája (spájajú) s týmto správaním určitý subjektívny zmysel. „Sociálnym“ konaním nazývame konanie, ktoré podľa svojho, konajúcim alebo konajúcimi prijatého zmyslu, sa obracia sa správanie i n ý c h a podľa neho sa riadi.“

Niektoré novšie vymedzenia sa snažia o celostnejšie a istým spôsobom vyabstrahovanejšie definovanie sociológie, napr. :

R König (1967) – považuje sociológiu za empirickú vedu, t.j. za „vedecko-systematické spracovanie obecného usporiadania spoločenského života, jeho vzťahových

a vývojových zákonov, jeho vzťahov k prirodzenému okoliu, ku kultúre všeobecne a k jednotlivým oblastiam života a konečne k sociálno-kultúrnej osobnosti človeka“.

T. Parsons (1951) usudzuje, že sociológia sa zaoberá „javmi inštitucionalizácie vzorov hodnotovej orientácie v sociálnom systéme, podmienkami tejto inštitucionalizácie a zmenami vo vzťahoch, podmienkami konformity a deviácie so súborom a od súboru takých vzorcov a motivačnými procesmi ...“

J. Szczepański (1963) vymedzuje predmet sociológie, ktorým sú „javy a procesy vytvárania rôznych foriem ľudských pospolitostí, sily zoskupujúce a sily rozbíjajúce tieto súbory, zmeny v súboroch a ich pretváranie.“

Na základe štúdia, analýzy a porovnávania niekoľko sto definícií sociológie dospeli *R. Bain a W. L. Kolb* (1964) k poznaniu, že moderní sociológovia sa zhodujú v tom, že sociológia je vedecké štúdium sociálneho správania sa alebo sociálneho konania ľudských bytostí, ale rozdielne názory sa týkajú:

- a) povahy vedeckej metódy, aplikovateľnej na sociálne javy
- b) poňatia sociálnych javov, pokiaľ ide o zahrnutie alebo nezahrnutie aspektov, ktoré nie sú priamo pozorovateľné
- c) odboru a rozsahu sociálnych javov, ktoré majú byť považované za vlastný predmet.

D. G. MacRae (1968) zhrňa činnosti sociológie do nasledovných bodov :

- a) štúdium sociálnej štruktúry
- b) štúdium sociálneho zloženia, t.j. povahy, proporcií a rozdielnosti rôznych skupín, kategórií a tried v spoločnosti
- c) vypracovanie presného popisného súpisu sociálneho života spoločnosti
- d) štúdium kultúry a životného štýlu v spoločnosti
- e) vypracovanie a vyskúšanie ako kvalitatívnych, tak i štatistických metód výskumu.

Aj úplne najnovšie pokusy o definovanie sociológie sú rovnako mnohoraké, často v nich ako podstatný vystupuje pojem **ľudské správanie**, ale keďže tento pojem používajú aj iné sociálne vedy, je tu snaha nájsť **špecifickú sociologickú črtu**. Tú viacerí, napr. *R. Starke* (1992), vidia v tom, že sa sociológia sústreďuje na to, čo sa deje medzi ľuďmi a je považovaná za širšiu disciplínu než ostatné sociálne vedy, ktoré sa tiež zaoberajú ľudským správaním (psychológia, ekonómia, antropológia, kriminológia, politické vedy, história ...)

Predmet sociológie je v porovnaní s ostatnými sociálnymi vedami

- (naj)rozsiahlejší
- (naj)komplikovanejší

- (naj)komplexnejší
- (naj)variabilnejší, prebiehajúci v niekoľkých rovinách sociálneho času a priestoru.

Sociológia snáď ako jediná zo spoločenských vied svojim vedným poľom zasahuje do rozhodujúcej väčšiny oblastí totálneho komplexu života najrôznejších ľudských zoskupení (útvarov) a indivíduí. Tým je možné ju považovať na jednej strane za základnú sociálnu vedu a na druhej strane sociálne vedy završuje.

Podľa A. J. Reissa, Jr. (1968) najčastejšie prijímanou definíciou sociológie je, že je štúdiom sociálnych agregátov a skupín a ich inštitucionalizovanej organizácie, inštitúcií a ich organizácie, ako aj príčin a dôsledkov zmien v inštitúciách a sociálnych organizáciách. Za hlavné jednotky sociologického skúmania považuje sociálne systémy a ich subsystémy, sociálne inštitúcie, sociálnu štruktúru a sociálne agregáty, vzťahy, skupiny a organizácie.

Sociológia sa koncentruje na komplexné, avšak diferencované vzájomné mnohostranné súvzťahnosti a funkcie „časti“ a „celku“ celého sociálneho života (nielen ľudského). Sociálne javy, v bežnom živote považované za jednoduché a „samozrejmé“, chápe ako javy komplexné, zložené, so špecificky sociálnym charakterom, ktorým sa líšia od ostatných javov. Predmetom humánnej sociológie sú potom sociálne javy, ktoré sa prejavujú v ľudskej spoločnosti, tzn. komplexný celok ľudskej sociálnej skutočnosti vo všetkých svojich častiach, štruktúrach, organizácii a pod. a vo vzájomných vzťahoch a vzťahoch k ne-ľudským a ne-sociálnym javom.

Súdobé sociologické myslenie nadväzuje na niekoľko prameňov, ktoré predstavujú zakladatelia sociológie (a jej najvýznamnejších smerov a škôl): A. Comte, K. Marx, H. Spencer, G. Simmel, É. Durkheim, M. Weber a čiastočne V. Pareto.

2. VZNIK SOCIOLOGIE

(od sociálnej filozofie k sociológii)

Sociológia ako samostatná veda o zákonitostiach vývoja a fungovania sociálnych systémov vznikla v 19. storočí. Vznik nebol podmienený novým objektom výskumu, ale tým, že v iných spoločenských vedách vznikli problémy, ktoré nebolo možné riešiť tradičnými postupmi a v rámci existujúceho systému vedenia (poznania).

Sociologický pohľad (alebo sociologický štýl myslenia) **predpokladá** :

- pohľad na spoločnosť ako na nejaký systémový celok, ktorý sa rozvíja a funguje podľa vlastných zákonov
- vedomú orientáciu na skúmanie reálne existujúcich spoločenských vzťahov na rozdiel od utopického konštruovania ideálneho spoločenského poriadku
- oporu v empirických metódach výskumu (aj keď ich chápanie môže byť rôzne) v protiklade k špekulatívnym filozofickým konštrukciám.

Prvky takeého prístupu sa vytvárali postupne – v rámci sociálnej filozofie a filozofie dejín, v závislosti na stupni rozvoja empirických sociálnych výskumov a diferenciacie spoločenských a humanitných vied.

Problém **spoločnosti ako systému** bol formulovaný už v teóriách **sociálnej fyziky v 17. storočí**. V nich bola spoločnosť chápaná ako súčasť prírody, preto aj metódy skúmania spoločnosti mali svoj základ v prírodovednej metodológii. Značný vplyv mala astronómia – spoločnosť bola chápaná ako určitý astronomický systém indivíduí spojených sociálnym priťahovaním a odpudzovaním.

Prírodná teória spoločnosti bola racionalistická. Jej cieľom nebol popis sociálnych faktorov, ale ich redukcia na veľký počet obecných zákonov vlastných prírode (a teda aj prirodzenosti človeka), zákonov, ktorých hodnovernosť by nevyvolávala pochybnosti.

Myslitelia 17. storočia pokladali za vzor všetkých vied matematiku (geometrická metóda), astronómiu a mechaniku, snažili sa o rozsiahle deduktívne konštrukcie. S dešpektom pozerali na vtedajšiu históriu, ale i na sociálnu štatistiku, ktorá v tom čase už zaznamenávala prvé výraznejšie úspechy.

Sociálna filozofia 18. storočia sa už natoľko neorientovala na astronómiu a geometriu, ale prevažne na newtonovskú fyziku, teda nebola natoľko mechanická a v zovšeobecneniach na spoločenské javy a procesy bola opatrnejšia.

Stredoveká filozofia a jej nasledovníci – **romantickí tradicionalisti** – si spoločnosť predstavovali ako organický celok, ako spoločenstvo, v ktorom sú sociálno-ekonomické väzby neoddeliteľné od morálnych väzieb, sú personifikované a posvätené tradíciou a náboženstvom.

Proti tomuto idealizovanému obrazu stredovekého spoločenstva postavili **osvietenci** mechanický model spoločnosti založený na deľbe práce a racionálnej výmene medzi indivíduami. Prirovnanie k stroju bolo síce naivné, ale poskytovalo možnosť analyticky vyčleniť a ujasniť reálne funkcie jednotlivých sociálnych inštitúcií a subsystemov (štátu, práva, ekonomiky, kultúry), ktoré boli v organickom modeli ťažko rozlíšiteľné.

Ujasňuje sa najmä rozdiel medzi spoločnosťou a štátom. V tom urobili prvý krok už **teoretici prirodzeného práva a zmluvného pôvodu štátu**. Prínosom bolo najmä odlíšenie *prirodzenej* sociálnej štruktúry a *umelých* právnych inštitúcií, v tej súvislosti tiež poukázanie na nezávislosť ekonomického života na politike.

Anglickí materialisti 17. storočia (*T. Hobbes, J. Locke*), **škótski moralisti** (*D. Hume, A. Smith, A. Ferguson*) a **francúzski materialisti 18. storočia** (*P. H. Holbach, C. A. Helvétius*) považovali ľudské správanie za principiálne egoistické, orientované na dosiahnutie nejakého osobného úžitku. Toto bola vlastne *redukcia motívov sociálneho správania sa indivídua alebo skupiny na ich záujmy*, a odtiaľ je už len krok k stanoveniu závislosti týchto záujmov na reálnom sociálnom a ekonomickom postavení ľudí a skupín. Inak povedané, ľudia mali vždy rôzne záujmy, podľa nich sa správali a nutne preto dochádzalo k stretu sociálnych záujmov aj ich nositeľov. Škótski moralisti zdôrazňujú, že sociálne správanie sa ľudí (nehovoriac o jeho dôsledkoch) je v rozhodujúcej miere riadené mimoracionálnymi, inštinktívnymi silami a túžbami a že stretávajúce sa a preplietajúce sa ľudské činy produkujú výsledky, ktoré sa ťažko dajú predvídať. Z toho vyplýva, že štruktúra a dynamika sociálneho celku môže byť vysvetlená nezávisle na vedomí indivíduí, vrátane vedomí politikov. Preto postulát spoločenskej zmluvy, ktorý je nutný pre pochopenie ľudskej (a nie božskej) podstaty moci, pokladali za zbytočný.

Fyziokrati, ktorí *ekonómiu povýšili na zvláštnu vedu*, vychádzajú vedome z princípu autonómie ekonomického života vo vzťahu k právu a predpokladajú, že

živelná hra ekonomických síl lepšie a spoľahlivejšie vedie k obecné užitočným výsledkom než administratívno-byrokratické rozhodnutia.

Vyjasnenie významu ekonomických a vlastníckych vzťahov privádza sociálne myslenie takmer až k problému triednych rozdielov a k funkcionálnej úlohe sociálnej nerovnosti (už od *J. J. Rousseaua*). Anglickí klasickí ekonómovia odvodzujú sociálne rozdelenie spoločnosti zo spoločenskej deľby práce. Už na konci 18. storočia sa začína používať pojem **trieda**, ktorý je v tom čase totožný s dovtedy používaným pojmom stav. Francúzski historici obdobia reštaurácie, najmä *A. Thierry* (1795-1865), spopularizovali pojem **triedneho boja**. I keď tieto nové pojmy nemali ešte presne vymedzený význam, vyjadrovali novú štruktúru, založenú na vlastníckych diferenciách (na rozdiel od stredovekého stavovstva).

Aby bol reálny svet živelne sa utvárajúcich spoločenských vzťahov odlišný od sveta politických a právnych inštitúcií, bol označený pojmom **občianska spoločnosť**. Terminologicky bola táto diferenciacia spojená s tradičným rozlíšením občianskeho (súkromného) a verejného práva. Už *G. W. F. Hegel* však tento problém pochopil hlbšie, keď videl občiansku spoločnosť súčasne ako jednotnú (lebo žiadne individuum sa v takej spoločnosti neobíde bez iných individuí) aj ako rozdrobenú, narušovanú protikladnými egoistickými záujmami.

K významným úspechom **filozofie 18. storočia** patrí pokus *G. B. Vica* (1668-1743) konceptuálne rozlíšiť spoločnosť a kultúru a **osvietencami** rozpracovaná idea pokroku. *Osvietenecké teórie pokroku, ktoré zohrali úlohu ideologického zdôvodnenia buržoáznej epochy, pripravili pôdu pre evolucionistické systémy 19. storočia*. Ale lineárna koncepcia spoločenského vývoja často dostávala otvorene teologický charakter, t.j. cieľ, postavený filozofmi, hral fakticky úlohu prozreteľnosti.

I keď novoveká sociálna filozofia rozpracovala dôležité teoretické problémy, jej konštrukcie boli často špekulatívne a nekonkrétne. Paralelne s ňou sa v **17. a 18. storočí začínajú rozvíjať empirické sociálne výskumy**, ktoré vychádzali z praktických potrieb riadenia. Boli najprv lokálne, metodicky nedokonalé a územne rozdielne.

Vo Francúzsku bola rozpracovaná **technika hromadných štatistických dotazovaní a hospodárskych súpisov**. Anglickí politickí aritmetici 17. storočia *W. Petty* (1623-1687), *J. Grount*, *G. King* a *E. Galley* položili **základy súčasnej demografie** a rozpracovali **metódy kvantitatívneho výskumu sociálnych zákonitostí**.

Ak skúmame empirické výskumy 17. a 18. storočia oddelene, javia sa len ako popisné šetrenia, ktorým chýba teoretická základňa. Opierali sa však o filozofické

a prírodovedecké koncepcie (sociologická teória v tom čase neexistovala). Medzi zakladateľmi empirickej sociológie boli mnohí významní **prírodovedci** (*E. Galley, P. S. de Laplace, Buffon, A. L. de Lavoisier*), u ktorých skúmanie sociálnych procesov bolo organicky spojené s vlastnou prírodovednou činnosťou. Pri skúmaní sociálnych problémov neaplikovali len hotové metódy, rozpracované v prírodných vedách. Mnohé obecné vedecké postupy, metódy a teórie boli rozpracované práve na sociálnom materiáli a následne boli využité v prírodných vedách. Napr. *Laplaceova práca Filozofické eseje o pravdepodobnosti* (1795) bola do značnej miery výsledkom sociálno-demografických výskumov; práca *T. R. Malthusa* (1766-1834) *Esej o populácii* (1798) bola spracovaná ako snaha odvodiť exaktnú kvantitatívnu formulu rastu populácie.

Okrem toho pre sociológiu mal značný význam **rozvoj etnografických výskumov z konca 18. a začiatku 19. storočia**. V polovici 18. storočia slovo **antropológia** ešte patrilo do slovníka anatómie a znamenalo skúmanie ľudského tela. Ale už *Buffon* vymedzuje antropológiu ako obecnú vedu o človeku a zahŕňa do nej jazykovedu, vedu o kultúre a pod.

V 18. storočí dochádza k prvým pokusom systematicky popísať a porovnať životné spôsoby rôznych národov, často s historickým zameraním. Dôsledkom týchto popisov boli stretnutia špekulatívnych filozofických konštrukcií s overenými a zafixovanými vedeckými faktami, ktoré poukazovali na zložitosť problému jednoty a rôznorodosti ľudskej kultúry. **Komparatívna historická metóda** bola aplikovaná nielen pri skúmaní primitívnych národov, ale aj v právnej vede, folkloristike a jazykovede.

Na začiatku 19. storočia stojí proti špekulatívnej sociálnej filozofii idea vedeckého pozitívneho skúmania. Zrýchľuje sa aj **proces diferenciacie a osamostatňovania vedeckých disciplín.** Hneď za právnou vedou a historiografiou sa od filozofie oddeľuje politická ekonómia, etnografia, štatistika a jazykoveda. Tento proces sa stáva vzorom pre vznik nových disciplín a súčasne posilňuje potrebu nejakej novej intelektuálnej syntézy, teda potrebu zovšeobecňujúcej, súčasne však nefilozofickej (v zmysle nešpekulatívnej) vedy o človeku a spoločnosti. Túto úlohu má plniť comtovská pozitívna veda o spoločnosti, teda sociológia.

Sociálne a (triedne) východiská sociológie boli však rôznorodejšie:

- konzervatívni tradicionalisti
- buržoázni liberáli - utilitaristi
- utopickí socialisti

Títo a ďalší predstavovali rozdielne a často protichodné intelektuálne tradície a záujmy, čo sa prejavilo aj v nasledujúcom vývoji sociológie, jej paradigiem a metodologického vybavenia.

3. AUGUSTE COMTE (1798 – 1857)

A. Comte – zakladateľ pozitivistickej sociológie. Pôvodne študoval prírodné vedy, po vylúčení zo školy bol učiteľom matematiky. Aj jeho prvé práce boli venované otázkam matematiky. Vplyv naňho mali práce CH.- L. Montesquiea, najmä myšlienka o závislosti politických a právnych javov na prírodných zákonoch, a J. A. de Condorceta – jeho formulácia zákona progresívneho vývoja ľudstva a koncepcia dejín, podľa ktorej základom dejín je evolučný vývoj sociálnych ideí, inštitúcií a vzťahov. Pracoval ako tajomník H. de Saint-Simona (7 rokov, 1817-24), ale pre rozdielne pohľady na základné teoretické a politické otázky sa rozišli.

Základné práce :

- Kurz pozitívnej filozofie (1830-1842), 6 zv., princípy klasifikácie vied, pozitivistickej filozofie a sociológie
- Systém pozitívnej politiky (1851-1854), 4 zv., základy politiky a náboženstva budúcnosti
- Pojednanie o duchu pozitívnej filozofie (1844)
- Pojednanie o celku pozitivizmu (1848-51)
- Subjektívna syntéza (1856)

Počas celého obdobia svojej činnosti vychádzal z idey morálneho zjednotenia ľudstva, reorganizácie spoločnosti na základe nového „náboženstva“ – pozitivizmu.

Klasifikácia vied:

Základom *Comteovej pozitívnej metódy* bolo odlúčenie vedy od metafyziky a náboženstva. Skutočná veda sa vzdáva *neriešiteľných problémov* a sústreďuje sa na tie, ktoré možno vyvrátiť alebo potvrdiť na základe faktov získaných pozorovaním.

Pozitívna filozofia je systematizáciou vied, t.j. toho, čo je „vedecké vo vedách“. Pre jej výklad však treba spracovať komplexný systém vied, ktorý zahŕňa analýzu ich predmetu, metód, zákonov, zhôd a rozdielov medzi nimi. Z uvedeného vyplýva členenie na vedy :

- abstraktné (teoretické) - skúmajú zákony určitých kategórií javov (astronómia, fyzika, chémia, biológia, sociológia)
- konkrétne – aplikujú zákony z abstraktných vied na dielčie oblasti (biológia – obecná veda o živote, medicína – konkrétna veda aplikujúca obecné biologické zákony)

Ku hlavným kategóriám prírodných javov priradil aj kategóriu sociálnych javov, pričom použil princíp rastu zložitosti javov. Sociálne javy sú najzložitejšie, preto aj sociológia vznikla pomerne neskoro.

Predmet a úlohy sociológie :

Predmet vymedzil veľmi široko – zaradil doňho všetky javy, ktoré presiahli jeho klasifikáciu prírodných vied. Úvahy v tomto smere sú dosť abstraktné.

Základ tvorí predstava spoločnosti ako celku, t.j. organická jednota celého ľudstva alebo jeho značnej časti spojenej **obecným súhlasom (Consensus omnium)** a táto je charakterizovaná harmonickým fungovaním svojich štruktúrnych prvkov.

Sociologické metódy :

➤ pozorovanie - výskumník musí byť vedecky pripravený na pozorovanie, aby ho neovplyvnili skutočnosti nevedeckého rázu (predsudky, fámy...). Dôležité je nielen priame pozorovanie, ale aj nepriame svedectvá – výskum kultúrnych a historických pamiatok, obyčají, obradov, analýzy a porovnávanie jazykov ...

➤ experiment - priamy – sociologický experiment spočíva v pozorovaní javov, ku ktorým dochádza pod vplyvom podmienok, špeciálne vytvorených pre výskumné ciele,
- nepriamy, sprostredkovaný - chápe ako výskum patologických úchyliet v spoločnosti, ku ktorým dochádza pôsobením sociálnych otrasov najmä revolučného charakteru

➤ porovnávací metóda – porovnávanie života národov, ktoré žijú súčasne v rôznych oblastiach. Na tomto základe možno stanoviť obecné zákony existencie a vývoja spoločnosti.

➤ historická metóda - najviac zodpovedá podstate sociálnych javov, tzn. je špecificky sociologickou metódou. Ide o „historické porovnávanie rôznych následných stavov ľudstva.“

Členenie sociológie :

➤ Sociálna statika - skúma podmienky existencie a zákony fungovania spoločenského systému. Je to teória sociálneho poriadku, organizácie a harmónie. Spoločnosť chápe ako organický celok, ktorého všetky časti sú vzájomne prepojené a môžu byť pochopené len v jednote. Zaoberal sa skúmaním základných spoločenských inštitúcií z hľadiska ich spoločenských funkcií a ich úlohy v procese sociálnej integrácie: rodina - štát - náboženstvo.

➤ Sociálna dynamika - skúma zákony sociálneho vývoja a zmeny sociálnych

systemov. Je to „pozitívna teória spoločenského pokroku.“ Na spoločenský vývoj pôsobia **faktory** :

- 1) *primárne* - duchovný, intelektuálny rozvoj
- 2) *sekundárne* - klíma, rasa, priemerná dĺžka ľudského života a rast populácie.

Môžu len spomaliť alebo urýchliť spoločenský pokrok, nemôžu jeho štádiá zmeniť.

Delenie pokroku :

- 1) *materiálny* – zlepšovanie vonkajších životných podmienok
- 2) *fyzický* – zdokonaľovanie ľudskej prirodzenosti
- 3) *intelektuálny* – rozvoj intelektu, prechod od náboženstva a metafyzického svetonázoru k pozitívnemu (t.j. vedeckému)
- 4) *morálny* – rozvoj kolektívnosti a mravných citov

Vývoj ľudského rozumu a ducha prechádza podľa *Comtea* **3 štádiami**, ktorým zodpovedajú 3 štádiá dejinného vývoja :

➤ teologické (fiktívne) – celý starovek a ranný stredovek (do roku 1300); tri obdobia:

- fetišizmus
- polyteizmus - staroveké Grécko a Rím
- monoteizmus – kresťanstvo

➤ metafyzické (1300 – 1800) - prechodná epocha, rozklad starých vier, ktoré boli základom spoločenského poriadku. Najdôležitejšie udalosti : *reformácia, filozofia osvietenstva, revolúcie*.

➤ pozitívne (od roku 1800) - spoločnosť potrebuje novú ideológiu, ktorá nahradí fiktívne doktríny a bude plniť integračnú spoločenskú úlohu. Je charakterizované rozvojom vied, rastom ich spoločenského významu a vytvorením pozitivistickej teórie. Priemyselný poriadok nahrádza predošlý vojenský poriadok (charakteristický pre teologické štádium). Charakteristické rysy : *vítazstvo altruizmu nad egoizmom, rast sociálneho cítenia, rýchly rozvoj materiálnej kultúry, spravodlivosť, mier*.

4. HERBERT SPENCER

(1820 – 1903)

H. Spencer - tvorca anglického variantu pozitivizmu. Pracoval ako železničný inžinier, študoval matematiku a prírodné vedy. Spolupracoval s časopisom *ECONOMIST*. Začiatkom 60. rokov 19. storočia začal budovať systém syntetickej filozofie, ktorý mal zjednotiť všetky vtedajšie teoretické vedy.

Základné práce :

- Základné princípy (1862)
- Základy biológie (1867)
- Základy psychológie (1870 - 72)
- Sociológia ako predmet štúdia (1873)
- Základy sociológie (1876 - 96)
- Základy etiky (1879 - 93)

Bol predstaviteľom krajného buržoázneho liberalizmu. Formuloval zákon *rovnamej slobody* - každý človek môže robiť čo chce, ak nenarušuje rovnakú slobodu iného človeka. Spoločnosť pre svoj vývoj nepotrebuje nič viac než :

- slobodu individuálnych činností
- konkurenciu
- prežitie najlepšie prispôsobených

Z uvedeného vyplýva, že *Spencer* bol odporca intervencií štátu do spoločenského života vrátane pomoci chudobným, starostlivosti o výchovu, zdravotného dohľadu, ... Princíp *kolektivismu* pokladal za *biologicky zhubný* a *psychologicky absurdný*, lebo v ňom videl odmeňovanie horších na úkor lepších.

V porovnaní s *A. Comtom* bol naturalistickejší, odmietal ideu lineárneho pokroku; podľa neho **sociálne typy organizmov sú rozložené do divergentných a vetviacich sa skupín.**

Predmet sociológie:

Sústredil sa na rozpracovanie dôkazov, že sociológia ako veda je možná; závisí to na :

- existencii obecného zákona „prírodnej kauzality,“ ktorý pôsobí rovnako v prírode aj v spoločnosti.
- existencii zákonitej väzby medzi prvkami a štruktúrou ľubovoľného javu.

Sociológia skúma zákony vývoja spoločnosti v zmysle jej stavu a vývoja podmienok. Na tomto základe dokazoval aj objavenie sa veľkých osobností - vždy je to podmienené charakterom kultúry danej spoločnosti, úrovňou jej ekonomického rozvoja, technického rozvoja, čo umožňuje praktickú realizáciu schopností týchto osobností.

Jeho práca *Základy sociológie* bola prvým pokusom o konštrukciu uceleného sociologického systému, ktorý bol založený na etnografickom materiále. V 1. časti (*Sociologické údaje*) sa snaží teoreticky rekonštruovať fyzický, emocionálny, intelektuálny a najmä náboženský život prvobytného človeka a vysvetliť pôvod jeho základných ideí a predstáv. Analyzuje **pojmy**: spoločnosť, sociálny rast, sociálna štruktúra, sociálna funkcia a rôzne orgány a systémy spoločenského života, ktoré majú tvoriť základ obecnej teórie spoločnosti.

V 2. časti *Základov sociológie* skúma na rozsiahlom, ale nekriticky prevzatom etnografickom materiále **evolúciu** :

- rodinných vzťahov (prvobytné sexuálne vzťahy, formy rodiny, postavenie žien a detí)
- obradných inštitúcií (aj obyčají)
- politických inštitúcií (štát, zastupiteľské orgány, súd a právo, vlastníctvo, typy spoločností, náboženských inštitúcií, profesionálnych skupín, priemyslových inštitúcií)

Sociológia sa tak pre *Spencera* stáva univerzálnou vedou, ktorej **úlohou** je :

- 1) vybudovanie teórie spoločenského vývinu
- 2) vybudovanie teórie spoločenskej organizácie

Základnou bunkou spoločnosti je ľudské individuum. *Spoločnosť začína tam, kde začínajú všetci jednotlivci spolupracovať.*

Spencerova sociologická teória je vybudovaná na **2 princípoch**:

- na poňatí spoločnosti ako organizmu
- na ideí sociálnej evolúcie

Každá rozvinutá spoločnosť má **3 systémy orgánov** :

- udržiavací systém – organizácia častí, ktoré zabezpečujú výživu organizmu a výrobu pre spoločnosť nutných produktov

- rozdeľovací systém – zaisťuje väzbu medzi rôznymi časťami sociálneho organizmu na základe deľby práce
- regulačný systém - v podobe štátu zaisťuje podriadenie častí celku.

Špecifickými časťami - **orgánmi** spoločnosti sú :

- inštitúcie - 6 typov :

- rodinné	- cirkevné
- obradné	- profesionálne
- politické	- priemyselné
- úradý

Každý z typov inštitúcií prechádza **evolučným vývojom**. Evolúcia netrvá večne, keď sa dosiahne rovnováha, vtedy sa začína rozklad (regres), ktorý však neznamená, že spoločnosť končí smrťou. Na určitom stupni sa zase zvyčajne mení na vývin.

Spoločenský vývin je podmienený **činiteľmi** :

1) Primárne:

<u>vonkajšie</u>	<u>vnútorné</u>	}	vlastnosti jednotlivcov
podnebie	telesné		
povrch Zeme	citové		
flóra	rozumové		
fauna			

2) Sekundárne :

<u>vonkajšie</u>	<u>vnútorné</u>
činnosť ľudí	početný rast obyvateľov
(výruby lesov, odvodňovanie)	vzájomné pôsobenie spoločenstiev

5. KARL MARX

(1818 – 1883)

V polovici 19. storočia vzniká popri pozitivizme ako nový smer učenie *K. Marxa*. V spolupráci s *F. Engelsom* sú tvorcami myšlienkového prúdu, ktorý je spojený s **praxou**. *Marx* bol predovšetkým filozof, ekonóm a politik, ale jeho dielo má **význam aj pre sociológiu**, a to z viacerých **dôvodov** :

- zaoberal sa spoločnosťou, ktorej základom je materiálna výroba
- zaviedol pojem spoločensko – ekonomickej formácie
- vyčlenil antagonistické spoločenské triedy v každej spoločensko – ekonomickej formácii.
- zadefinoval triedny boj ako výsledok stretu záujmov týchto tried
- na jeho učenie nadviazala, či už ako na celok alebo jednotlivé časti, celá plejáda sociológov (i filozofov), najmä v 20. storočí.

K. Marx chápal dejiny ako prírodno-historický proces. Výrazne ho ovplyvnil nemecký filozof *G. W. F. Hegel* - ten videl históriu ako dialektický proces, ako sériu stretnutí (bojov, kolízií) medzi konfliktnými ideami a mocou. Na konci každého boja sa vytvorili vždy nové a lepšie súbory ideí. Z *Heglovho* pohľadu bol **konflikt podstatným prvkom pokroku**. Dokonca tvrdil, že pokrok prichádzal len prostredníctvom konfliktu.

Aplikujúc *Heglovu* teóriu *Marx* sa sústredil na **konflikt medzi sociálnymi triedami**, pričom pozornosť venoval najmä rozvíjajúcemu sa **kapitalizmu**, ktorý reprezentovali priemysloví robotníci (proletariát) a majitelia tovární a obchodníci (kapitalisti, buržoázia).

Podľa *Marxových* analýz spoločnosť bola v zásade rozdelená medzi **dve triedy**, ktoré sa stretávajú pri obhajobe svojich **triednych záujmov**. Dokazoval, že vlastne celú históriu možno chápať ako záznam nevyhnutných konfliktov medzi **ekonomickými** triedami. *Tento jeho pohľad vytvoril základ pre formovanie a rozvoj sociologickej teórie konfliktu.*

Marxova teória mala byť prekonaním dovtedajšieho materializmu a idealizmu v

zmysle syntézy ich najlepších prvkov. V **teórii poznania** Marx odmietal naivný realizmus, vyzdvihoval úlohu praxe ako predmetu poznania. Vychádzal z hypotézy, že svet je poznateľný len do tej miery, do akej ho mení ľudská zmyslová činnosť, teda prax. Nepoznávame teda svet sám, ale svoju činnosť v ňom, pričom proces poznávania sveta nemôže byť nikdy úplný a dokončený. To znamená, že ľudia sami tvoria dejiny tým, že menia okolitý svet. Prax je základom formovania spoločnosti aj jej sebareflexie.

Najpodstatnejšou zložkou praxe je podľa Marxa práca a dejiny sú teda dejinami spoločensko-ekonomických formácií. Ich základom je zmena povahy výrobných síl, ktorú človek vo svojej práci musí rešpektovať.

Výrobné sily predstavujú súbor výrobných prostriedkov a pracovných síl (čiže ľudí vo výrobe). Ich dosiahnutému stupňu vývoja zodpovedajú **výrobné vzťahy**, ktoré možno chápať ako nevyhnutné, objektívne, od vôle jednotlivcov nezávislé vzťahy, do ktorých ľudia vstupujú v procese výroby. **Súhrn výrobných vzťahov tvorí hospodársku štruktúru spoločnosti, jej materiálnu základňu.**

Charakteru **základne** zodpovedá **nadstavba**, ktorú tvorí právna, politická, duchovná a ideová zložka, teda duchovný život spoločnosti, spoločenské inštitúcie, sociálne vzťahy. Toto prepojenie materiálnej základne a duchovnej nadstavby sa v neskorších rokoch stalo predmetom častej vulgarizácie *Marxovej* teórie spoločnosti.

Marx, podobne ako *A. Comte*, chápal vedu ako nástroj nielen poznávania spoločnosti, ale aj ako prostriedok jej premeny. Na rozdiel od *A. Comtea* bol však **zástancom revolučných**, nie reformných zmien. Konkrétne sa to prejavilo v jeho názoroch na to, ako dochádza k zmenám vnútri jednotlivých formácií, ale aj na to, ako sa menia, striedajú.

K zmenám jednej formácie na druhú vždy dochádza sociálnou revolúciou (teda revolučnou zmenou). Odpoveď na otázku, prečo k tomu dochádza, vidí *Marx* v rozpore medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi, ktorý vzniká ako následok ich nerovnomerného vývoja. Výrobné sily sú dynamickejším prvkom, ktorý sa vyvíja v oveľa pomalšie meniacich sa výrobných vzťahoch, ktoré po čase začínajú pôsobiť ako brzda. Takýto rozpor sa v rámci formácie nedá riešiť a preto musí vzniknúť nová formácia.

Vzniká otázka, či novo vznikajúca formácia sa musí etablovať revolučnou cestou, či neexistuje reformný spôsob. Zdá sa, podľa *Marxa*, že nie - zdôvodňuje to tým, že **k ekonomickej moci sa dostávajú iné skupiny (v pôvodnej formácii), ktoré s rastom svojho podielu na ekonomickom bohatstve sa chcú podieľať primerane aj na**

politickéj moci. Dovtedy vládnuce skupiny sa však svojej politickej moci dobrovoľne nevzdávajú a preto novo vzniknutej ekonomickej elite nezostáva iné, len si svoje postavenie vybojovať.

Dá sa teda povedať, že vo vývoji formácií existujú obdobia, keď dochádza k stretom medzi hlavnými spoločenskými triedami fungujúcej formácie (otroci a otrokári, poddaní a feudáli, proletariát a buržoázia) a obdobia, kedy dochádza k zmenám jednej formácie na druhú. Vtedy sa do stretov dostávajú „*staré*“ a „*nové*“ **triedy** a výsledkom je zmena charakteru formácie. Triedny boj vedie k revolučnej premene spoločnosti, k striedaniu formácií a k zániku bojujúcich tried.

Marx sformuloval svoje teórie v období prvého rozmachu kapitalizmu, využívajúc teoretické i praktické poznatky o vznikajúcej industriálnej spoločnosti. Základom jeho analýz boli skúsenosti z Anglicka, Spojených štátov amerických a Nemecka. Centrom konfliktu medzi vykorisťovanými a vykorisťovateľmi bola, podľa neho, v tomto období továreň. Širšie analýzy ho presvedčili, že nielen vzťahy založené na hierarchii v továrni, ale aj ich právny rámec zodpovedá záujmu majetných. Preto tvrdil, že systém výroby a výrobných vzťahov má svoj odraz aj v sociálnych a politických vzťahoch a že teda celý spoločenský systém je vytvorený tak (a kvôli tomu), aby si vlastníci výrobných prostriedkov udržali moc a dominanciu. Samozrejým záverom, ktorý mu z toho vyplynul, bolo, že robotníci ako tvorcovia hodnôt by mali zvrhnúť existujúci triedny systém a nastoliť systém spravodlivejší.

Marxove spisy inšpirovali tých, ktorí nasledovali vodcov komunistických revolúcií v Rusku, ale aj na Kube, Číne, Vietname a i. Nadviazal naňho *V. I. Lenin* ako vodca revolúcie v Rusku, ale i teoretici ako bol *Bucharin*. Z jeho teórií vyšla celá jedna **nemecká sociologická škola**, ktorá sa zaoberala **teóriou konfliktu**, ale i ďalšie, ktoré sa venovali a venujú **problematike skupinových identifikácií**.

Marx sám seba zrejme nevidel ako sociológa (napokon sociológiu v *Comteovom* poňatí odmietal ako apologetickú vedu, obhajujúcu kapitalistické usporiadanie spoločnosti), ale napriek tomu je značný jeho prínos pre rozvoj sociologického bádania (niekedy ako inšpirujúci zdroj, inokedy ako východisko pre kritické teórie). Dodnes sa venuje v sociológii pozornosť napr. teórii konfliktov, skupinovým identifikáciám a združeniam, a to bez ohľadu na to, o aký smer sa jedná.

Pre svojich nasledovníkov zanechal nevyriešenú otázku vzťahu historického materializmu a sociológie. Vyplýva to čiastočne z toho, že on sám nikde o sociológii nehovorí (v zmysle vlastného prínosu). Hovorí o **historickom materializme**, ktorý bol

však vlastne **teóriou spoločnosti** najmä v protipóle ku vtedy prevládajúcim idealistickým zameraniam filozofie dejín. Teda skôr sa jednalo o základný, teoretický, filozofický aspekt učenia o spoločnosti.

Na toto skúmanie použil **dialektickú metódu**, ktorá sa zakladá na predpokladoch všeobecného determinizmu.

Pri **historickom materializme** treba mať na zreteli **3 základné prvky** :

- jednotu teórie a metódy
- materialistickú koncepciu štruktúry a dynamiky spoločnosti
- dialektický vývin spoločnosti (t.j. spoločnosť sa vyvíja na základe všeobecných zákonov pohybu sveta a ľudského myslenia).

Dnes *Marxovu teóriu spoločnosti* označujeme ako **marxizmus** a takto označenú ju nájdeme aj v slovníkoch, pričom je zdôraznené, že **ide o filozofický, ekonomický, politický a sociologický vnútorne prepojený, konzistentný systém**. Bol vytvorený ako nová teoretická a metodologická koncepcia skúmania spoločnosti. Vznikol v rovnakom období ako základy buržoázneho sociologického myslenia. Skutočnosť, že vznikli také rozdielne smery z určitých objektívnych spoločenských okolností (t.j. na základe existujúceho spoločenského systému a určitého stupňa vývinu spoločenských vied), bola podmienená viacerými **príčinami**.

Za hlavnú možno považovať postavenie základných spoločenských tried v kapitalizme. Ich rôzne postavenie v systéme výroby malo za následok aj rozdielne ideové koncepcie, ktoré vysvetľovali ich postavenie, úlohy a funkcie. Od nich sa odvodzovali aj rôzne úlohy a funkcie týchto tried v perspektíve vývoja spoločnosti. V podstate išlo o to, že sociológovia strániaci buržoázii boli zástancami rozvoja kapitalistického systému, mali k nemu pozitívny vzťah a jeho nedostatky buď prehliadali, nebrali na vedomie alebo ich vôbec nepostrehli. *Marx*, a spolu s ním *Engels*, boli naopak kritickí k systému, mali k nemu až negatívny postoj, čo sa prejavilo aj v ich koncepcii spoločnosti. Odlišný bol aj ich vzťah ku klasickej politickej ekonómii. Nemarxistickí sociológovia skúmali spoločnosť a jej jednotlivé štrukturálne zložky izolovane od procesu výroby, kým marxistický smer videl v procese výroby základný spoločenský proces, ktorý svojím charakterom vlastne ovplyvňuje všetky ostatné spoločenské procesy.

Pre *K. Marxa* bol typický taký prístup, aký sa prejavoval aj u iných sociológov (filozofov) materialistického zamerania, ako boli napr. *É. Durkheim* alebo *M. Weber*, tzn. zaujímala ich tak konkrétna realita každodenného života ako aj abstraktné

filozofické otázky. Na rozdiel od iných bol však *Marx* natoľko kritický k existujúcim inštitúciám, že uňho nebola možná konvenčná akademická kariéra a hoci sa narodil a vyštudoval v Nemecku, väčšinu života prežil v exile. Jeho postavenie v spoločnosti možno označiť ako „outsiderské“ a mohlo byť jedným z faktorov, ktoré silne ovplyvnili jeho pohľad na západnú kultúru (ako o tom hovoria aj *R. Collins* a *B. Malinowsky*).

Záverom treba povedať, že už počas *Marxovho* života jeho súčasníci nevnímali jeho dielo komplexne, ale často skôr v redukovanej podobe, čo ho viedlo k vyhláseniu: „Ja predsa nie som žiadny marxista.“

Napriek tomu je pokladaný za jeho zakladateľa a teoretici, ktorí sa zaoberajú jeho činnosťou (teoretickou i politickou) a jej vplyvom na ďalší vývoj používajú rôzne typy členení vývoja marxizmu. Jeden z najproduktívnejších spôsobov delenia **vývoja marxizmu** uvádza *Wallerstein* :

- vlastný Marxov život (do roku 1883)
- marxizmus strán (od 70. rokov 19. storočia do 50. rokov 20. storočia)
- pluralitný marxizmus

6. ÈMILE DURKHEIM

(1858 – 1917)

V poslednej štvrtine 19. storočia vzrástol vplyv comtovského pozitivizmu. Idea sociológie ako samostatnej vedy, ktorá sa mala stať základom reorganizácie spoločnosti, nachádzala postupne podporu buržoázných republikánov, ktorí vystúpili s programom sociálno-politických premien.

V tom čase sa vo Francúzsku rozvíjalo sociologické myslenie vo viacerých smeroch, ale teoretickým základom sociálno-politických snáh buržoázných republikánov sa stal až **sociologizmus**, teoreticko-metodologická koncepcia, ktorá bola najkomplexnejšie spracovaná È. *Durkheimom*.

Táto tendencia vychádzala v zásade z toho, že pri definovaní podstaty spoločenských javov si nepomáhala pojmami z iných vied, ale usudzovala, že práve **spoločenské javy tvoria prvotnú skutočnosť**.

Základná téza: *spoločnosť je osobitá skutočnosť, odlišná od materiálnej a psychologickej skutočnosti. Spoločnosť vyrastá na akéhosi nadľudského, nadindividuálneho tvora, bezohľadne panujúceho nad jedincom.*

Durkheim študoval filozofiu na vysokej škole pre vzdelávanie profesorov v Paríži, učil na provinčných lýceách, študoval sociologickú literatúru a spolupracoval ako recenzent s filozofickými časopismi. Roku 1887 bol pozvaný do Bordeaux prednášať spoločenské vedy a v roku 1896 sa stal vedúcim prvej katedry pedagogiky a spoločenskej vedy vo Francúzsku. Od roku 1902 bol *Durkheim* profesorom na Sorbone na katedre vedy o výchove, v roku 1913 bola premenovaná na katedru vedy o výchove a sociológie.

Medzi jeho žiakov a stúpencov patrili : *M. Granet, C. Bouglé, G. Davy, F. Simiand, P. Fauconnet, M. Halbwachs, M. Mauss* ai.

V roku 1896 začal vydávať **L'Anné Sociologic** (Sociologická ročenka)

Ideovo-teoretické zdroje sociologizmu vychádzali z osvietenských koncepcií (*Montesquieu, Condorcet, Rousseau, Saint-Simon, Comte*), *Kantova* etika, *Wundtova* psychológia národa, niektoré idey nemeckej historickej právnej školy.

Základné práce:

- O deľbe spoločenskej práce (1893) – výklad jeho sociálno-politickej platformy.
- Pravidlá sociologickej metódy (1895) – zdôvodnenie teoreticko-metodologických koncepcií sociologizmu, príprava pôdy na konštituovanie sociológie ako samostatnej disciplíny.
- Samovražda (1897) – pokus spojiť teoretický prístup k vysvetleniu tohto javu s analýzou empirických dát, ktoré sa stali základom teoretickej hypotézy.
- Výchova a sociológia (1922)
- Morálna výchova (1925)
- Vývoj pedagogiky vo Francúzsku (1938)
- Prednášky zo sociológie (1960)

Posledné 4 diela sú výsledkom 15 ročnej práce – rozpracovanie sociologických problémov morálky, výchovy a vzdelávania. Vyšli po jeho smrti.

Hlásal socializmus, ale bol proti socializmu v revolučnej podobe. Tvrdil, že náboženstvo je prvotným faktom spoločenského života, že v ňom sú sily, ktoré udržiavajú spoločnosť pohromade. Mnohoročná práca na problémoch náboženstva bola zavŕšená dielom venovaným austrálskemu totemizmu – Elementárne formy náboženského života (1912).

Predmet sociológie a jej miesto medzi ostatnými vedami

Medzi všeobecné podmienky, nutné pre premenu sociológie na samostatnú vedu, počítal *Durkheim* existenciu zvláštneho predmetu, ktorý skúma výlučne ona, a príslušné metódy skúmania.

Sociológia podľa *Durkheima* má študovať **sociálnu realitu**, ktorá má zvláštne a len pre ňu typické vlastnosti. Prvkami sociálnej reality sú **sociálne fakty**, ktorých súhrnom je spoločnosť. **Práve tieto fakty tvoria predmet sociológie.**

Podľa *Durkheima* hlavnou **charakteristikou sociálnych faktov** je to, že ide o „každý druh konania, jednania, či už presne určený či neurčený, avšak schopný vonkajšieho tlaku na jedinca ..., ktorý má zároveň vlastnú existenciu nezávislú na jej individuálnych prejavoch.“ (Pri svojom narodení nachádza jedinec zákony a zvyky, pravidlá správania, náboženskú vieru a obrady, jazyk a peňažnú sústavu v hotovej podobe, fungujúce nezávisle na ňom. Tieto spôsoby myslenia, konania a cítenia existujú samostatne, objektívne.)

Dôsledkom objektívnosti sociálnych faktov bola ich ďalšia **charakteristika, a to** že nátlak, donútenie, ktoré na jedincov vykonávajú, nútia týchto jedincov k určitému

konaniu. Každý človek pociťuje sociálne donútenie. Napr. právne a morálne pravidlá nemôžu byť porušené bez toho, aby človek nepocítil váhu všeobecného nesúhlasu. Tak je to aj s inými druhmi sociálnych faktov.

Proti **faktom kolektívneho vedomia** (kolektívne predstavy – *Durkheim*), ktoré sú podstatou morálky, náboženstva a práva, kládol v istom zmysle fakty chápané ako formy spoločenského bytia, čiže **fakty morfológického radu**.

Sociálna morfológia má skúmať stavbu a formu zložiek spoločnosti, jej „anatomickú štruktúru“, ktorú tvoria **demografické a ekologické fakty**, t.j. substrát kolektívnych predstáv.

Medzi **morfológické fakty** patrí :

- počet a charakter základných prvkov spoločnosti
- spôsoby ich spojenia
- stupeň solidarity, ktorý dosiahli
- rozčlenenie obyvateľstva na určitom území
- charakter komunikácií
- forma obydľí ...

Morfológické fakty tvoria akýsi materiálny, kvantitatívny aspekt spoločnosti, kým fakty kolektívneho vedomia, t.j. kolektívne predstavy, sú jej duchovným, kvalitatívnym aspektom.

Morfológické fakty a kolektívne predstavy vytvárajú „**vnútorné sociálne prostredie**.“ Charakterizuje ho počet indivíduí pripadajúcich na jednotku plochy („materiálna hustota“) a stupeň koncentrácie „masy“ („dynamická hustota“), prejavujúca sa v intenzite sociálnych stykov indivíduí a vo frekvencii ich kontaktov, ktorá určuje „kvalitu spoločného života“.

Durkheim ako materialista sa domnieval, že hmota je synonymom fyzikálneho telesa a preto nemohol v spoločnosti vidieť inú „hmotu“ než tú, ktorá bola stelesnená v ekologickom, demografickom a technologickom faktore. Výrobné vzťahy do tohto spektra nerátal.

V jeho koncepcii zaujíma sociológia medzi spoločenskými vedami rozhodujúce miesto. Jej úlohou nie je len skúmanie sociálnych faktov; vyzbrojuje všetky ostatné spoločenské vedy metódou a teóriou, na základe ktorých sa majú uskutočňovať výskumy rôznych oblastí spoločenského života. Jednotlivé spoločenské vedy sú akoby zložkami, odvetviami sociológie, skúmajúcimi kolektívne predstavy v ich konkrétnej, tj. právnej, morálnej, náboženskej, ekonomickej a pod. forme. Predstaviteľov rôznych disciplín má

spájať spoločný pohľad na charakter sociálnych faktov, spoločné kritériá ich hodnotenia aj spoločná metóda ich skúmania. Len za týchto podmienok prestane byť sociológia abstraktnou vedou a práce spoločenských vedcov prestanú byť vzájomne nesúvisiacimi monografiami, ktoré postrádajú poznávaciu hodnotu.

Durkheim rozširoval svoje „sociologizačné“ plány na teóriu poznania a logiku aj na nefilozofické vedy ako história, etnografia, ekonómia a pod. Aj filozofia mala byť prebudovaná na základe sociológie a jej dát.

Celé úsilie *Durkheima* bolo vedené snahou skončiť so stavom, keď sociológovia konštruovali veľké systémy odtrhnuté od faktov a zaviesť jednotnú metódu do všetkých vied.

Sociologizmus ako teória spoločnosti

V *Durkheimových* prácach, v jeho teoretických koncepciách možno nájsť **dve hlavné tendencie** :

➤ *naturalizmus* – vychádza z poňatia spoločnosti a jej zákonitostí, analogického s prírodou a jej prírodnými zákonmi a je spätý s tradíciami osvieteneckej filozofie

➤ *sociálny realizmus* – chápe spoločnosť ako realitu zvláštneho druhu (*sui generis*), ktorá sa líši od všetkých ostatných druhov reality, tj. od reality fyzikálnej, chemickej, biologickej a psychologickej. Táto tendencia súvisí s koncepciami spoločnosti, ktorú rozvíjali tradicionalisti (*Bonald, de Maistre*) i *Sain-Simon* a *Comte*. Sociálny realizmus ako teória spoločnosti je súčasťou *Durkheimovho* sociologizmu.

V teoretickej rovine zastával **sociologizmus**, v protiklade k individualistickým koncepciám, **princíp špecifičnosti a autonómie sociálnej reality a navyše princíp jej primátu a prevahy nad individuami**. K spoločnosti sa pristupovalo ako k realite, ktorá je v porovnaní s individuum obsahovo bohatšia. V **metodologickej rovine** je pre sociologizmus charakteristický **objektívny vedecký prístup** k sociálnym javom, požiadavka **vysvetľovať sociálne sociálnym** a **kritika biologického a psychologického redukcionizmu**, ktorý s tým súvisí.

Podstatou jeho koncepcie bola snaha začleniť morálne a náboženské javy do sféry prirodzených javov, „majúcich príčiny a podmienky“, ale zároveň uchovať ich špecifičnosť. Preto spoločenské vedomie obdaril takými vlastnosťami, ktoré ho pretvárali v takmer samostatný jav, vyvolávajúci spoločenský život ako taký.

Durkheim zreteľne rozlišoval *individuálne a kolektívne vedomie* (skupina myslí, cíti, koná inak, ako by konali jej členovia, keby boli sami). **Kolektívne (obecné)**

vedomie nazýval psychickým typom spoločnosti, ktorý má zvláštny vývoj neredukovateľný na materiálny základ, svoje vlastnosti aj podmienky existencie.

Vzťahy individuí v spoločnosti vysvetľoval ako **vzťahy asociácie**, v dôsledku ktorej vzniká nová kvalita, t.j. sociálny život chápal ako aktívny proces. Učenie, podľa ktorého behom styku a asociácie individuí vzniká z faktov vzájomného pôsobenia a komunikácie nová kvalita, t.j. sociálny život, nazvali bádatelia *Durkheimovho* diela „**asocianistickým realizmom**.“

Durkheim odmietal vieru v spoločnosť ako v transcendentný, hypostazovaný a substancionálny celok. Nezávislosť spoločnosti chápal iba ako jej objektívnosť vo vzťahoch k individuu a jej kvalitatívnu špecifičnosť, nie transcendentnosť a nadprirodzenosť. Vzťah spoločnosti a individuí vykladal ako vzťah celku a jeho súčastí (a pritom sa neustále odvolával na príklad chemickej zlúčeniny ako syntézy jej prvkov).

Popri asociacionistickom aspekte existuje ešte jeden dôležitý rys *Durkheimovho* poňatia spoločnosti. Keď poukazoval na pozemské, sociálne korene náboženstva, hovoril, že bohom je spoločnosť. Tým, že tieto pojmy používal ako synonymá, chcel nahradiť zastaralé náboženské predstavy novými, ktoré by zodpovedali racionálnym a svetským kritériám. Keď zdôrazňoval posvätnosť spoločnosti a pripisoval jej oduševnené, hyperšpiritualistické rysy, chcel tým vyjadriť, že spoločnosť je individuíam morálne nadradená. Ale tým, že pripisoval spoločnosti posvätné rysy, líčil ju v tradičných náboženských farbách.

Durkheimove názory na spoločnosť sa vyvíjali. Sprvu trval na úzkej spätosti medzi kolektívnym vedomím a sociálnym prostredím. Neskôr začal kolektívne vedomie považovať za najdôležitejšiu zložku celej spoločnosti. Spoločnosť prehlásil za „súbor rôznych ideí, vier a citov, ktoré sa realizujú prostredníctvom individuí“. Historický idealizmus priviedol *Durkheima* k tomu, že sociálne vzťahy vykladal takmer vždy ako vzťahy morálne. Ideály nazýval „dušou spoločnosti,“ jej podstatou. Spoločnosť a jej vedomie považoval *Durkheim* za javy rovnakej úrovne. V jeho poňatí boli nielen vzájomne späté a podmienené, ale mohli tiež meniť etymologické poradie pri vysvetľovaní. Niekedy boli kolektívne predstavy produktom spoločnosti, inokedy naopak.

Aplikácia princípov sociologizmu na výskum príčin samovraždy

V rámci svojej teórie odmietal vysvetľovať samovraždu psychickými motívmi individua a za vysvetľujúce fakty považoval najmä sociálne príčiny. Vychádzal z toho, že individuálne psychické motívy samovraždy sú vlastne len individuálnym a pritom

skresleným odrazom všeobecných podmienok, preto vysvetlenie treba hľadať v skúmaní sociálneho prostredia.

Samovražednosť (pomer počtu samovrážd k počtu obyvateľstva) je funkciou niekoľkých sociálnych premenných, a to vzájomných vzťahov v náboženských, rodinných, politických, národných a iných skupinách. Systematicky skúmal a odmietal také nesociálne fakty, ako je individuálna „psychoorganická náklonnosť“ (psychický stav, rasový a dedičný faktor), rysy fyzického prostredia (podnebie, ročná a denná doba) a nápodoba. Skúmal vplyv sociálnych príčin a tiež vzťahy sociálnych a nesociálnych faktorov.

Používal oficiálne štatistické údaje a zistil rad čiastkových zákonitostí (samovražednosť je vyššia v lete než v zime, muži končia samovraždou častejšie než ženy, starí viac než mladí ľudia, vojaci častejšie než civilné obyvateľstvo, protestanti viac než katolíci, slobodní, ovdovení a rozvedení viac než ženatí, v mestách je vyššia než na dedinách ...).

Keď skúmal sociálne faktory, snažil sa zistiť, ktorý prvok, prípadne ktorý jeho aspekt v súlade s rôznymi logickými pravidlami, so samovražednosťou najužšie súvisí. (Např. čo v katolíckej viere spôsobuje, že katolíci podliehajú samovražednosti menej než protestanti).

Tam, kde sú silnejšie sociálne väzby individua, kde je vyšší stupeň sociálnej interakcie je menej samovrážd, pretože tieto faktory chránia pred pocitom sociálnej izolácie.

Rozlišoval 4 druhy samovrážd :

➤ *egoistická* - vyvolaná príčinami, ktoré spôsobujú, že individuum sa vzdáľuje spoločnosti, ktorá naňho prestáva regulatívne pôsobiť. Prerušenie väzieb, absencia kolektívnej podpory a odlúčenosť vyvolávajú pocit izolovanosti až tragickosti existencie.

➤ *altruistická* - osobné záujmy sú celkom pohltené záujmami sociálnymi, integrácia skupiny je taká silná, že individuum ako samostatný jedinec prestáva existovať (samovražda starcov, chorých, ... – najmä v archaických spoločnostiach).

➤ *anomická* - v dobe veľkých spoločenských otrasov a ekonomických kríz, keď sa individuum nie je schopné prispôbiť sociálnym premenám, novým sociálnym požiadavkám a jeho väzba so spoločnosťou je prerušená. Za stavu spoločenskej anómie (chýbajú presné pravidlá a normy, hierarchia hodnôt sa rúca a nová ešte nie je) vzniká morálna labilita jednotlivých individuí. Teda základom anomickej samovraždy je

oslabenie alebo absencia spoločenského reglementu (pravidiel), roztrieštená a neregulovaná ľudská činnosť.

➤ *fatalistická* - je opakom anomickej, vzniká v dôsledku silnej kontroly skupiny nad individuum, v dôsledku nadbytku reglementácie, ktorá sa pre individuum stáva neznesiteľnou. Príčina je v prílišnej disciplíne a podriadenosti pravidlám a normám života skupiny.

7. SPOLOČNOSŤ – ŠTRUKTÚRA A DYNAMIKA

V sociológii, ale aj v iných vedách, i v každodennom živote často používame niektoré pojmy, ktoré úzko súvisia so spoločenským životom a so spoločnosťou vôbec. Asi najčastejšie používame také pojmy, ako :

- *spoločnosť*
- *spoločenský jav*

Sociológia je vedou o spoločnosti, o všeobecných, spoločných vlastnostiach spoločenských javov. Iné vedy (spoločenské) sa zaoberajú špeciálnymi oblasťami spoločenských javov, neskúmajú spoločnosť ako celok.

Pojmy **spoločnosť** a **spoločenský jav** majú rôzny význam a používajú sa na označenie rôznych, rozdielnych javov.

Spoločnosť – môže to byť profesionálna organizácia, ako aj každé osobitné spoločenstvo, rod, kmeň, národ, náboženská skupina, ...

Spoločenský jav – napr. jav z oblasti výroby, kriminálny jav, vojnová operácia; označenie na odlíšenie od napr. prírodného javu, individuálneho javu a pod.

Ľudská spoločnosť je vnútorne veľmi diferencovaná podľa rôznych hľadísk. Je ňou aj primitívny rod, aj súčasné národné, štátne formy, hoci sú to veľmi rozdielne typy ľudskej spoločnosti, čo sa niektorí sociológovia snažia terminologicky odlíšiť (napr. *F. Tönnies* **pospolitost'** a **spoločnosť** = *Gemeinschaft und Gesellschaft*).

Spoločnosť je zložitá kategória (spoločenský jav v najširšom význame), ktorá má mnoho špecifických znakov, stránok a procesov. Ak ju chceme skúmať, musíme ju rozložiť na jednotlivé jednoduchšie javy, z ktorých sa skladá. To môže byť (a aj je) zložitý problém – v tom, aký princíp voľby zložiek si zvolíme je vlastne obsiahnuté aj to, k akým výsledkom môžeme prísť. Napr. ak za základ pre rozvoj spoločnosti, za jej podstatný činiteľ pokladáme výrobu materiálnych podmienok existencie ľudstva, potom aj spoločenský vývin budeme v podstate skúmať v súvislosti s rozvojom výrobných síl a výrobných vzťahov ľudí vo výrobe. Ak za základ považujeme ľudskú kultúru, potom vo vede o spoločnosti budeme venovať pozornosť kultúrnej tvorbe. Ak to budú konflikty, budeme sa sústreďovať na ne, atď. Ľudská spoločnosť však pozostáva zo všetkých týchto – a ešte mnohých činiteľov.

Rozdielny je prístup k spoločnosti aj podľa jednotlivých smerov v sociológii – v staršej sociológii mechanistické, biologické, psychologické, formalistické,

kulturalistické, spiritualistické ... ponímanie. Ani jeden z týchto smerov nespája poňatie spoločnosti s procesom výroby a vzťahmi ľudí vo výrobe, nechápu spoločnosť ako výrobné spoločenstvo.

Súčasná západná sociológia chápe spoločnosť trochu inak, aj keď ani ona príliš nepokročila – v mnohých prípadoch vlastne prestala hľadať adekvátnejšiu definíciu spoločnosti, uspokojuje sa s **teóriou pluralizmu, funkcionalizmu, vzájomných vzťahov ľudí** v spoločnosti atď. Ani tu sa príliš nezmenil názor na chápanie významu výroby a vzťahov ľudí vo výrobe. Používa pojmy **globálna spoločnosť, vzájomné vzťahy, pluralizmus faktorov**.

Marxistická sociológia (konceptia) chápe spoločnosť ako **súhrn vzájomných vzťahov ľudí**, ako totálny spoločenský jav. Za základný zo vzájomných vzťahov ľudí pokladá **výrobný vzťah**.

V literatúre sa možno stretnúť s viacerými typológiami spoločnosti. My sa na tomto mieste budeme zaoberať tradičnou a modernou spoločnosťou ako typmi, ktoré sa objavujú najprepracovanejšie v tejto podobe u *É. Durkheima*, ale pracujú s týmito pojmi aj iní sociológovia.

7. 1. Spoločnosť tradičná

Označuje typ sociálnej organizácie, ktorý bol rozbitý nástupom priemyselnej revolúcie a sprievodnými procesmi. Najstaršie fázy ľudskej kultúry bývajú označované ako archaické spoločnosti.

Tradičná spoločnosť teda pokrýva obdobie počínajúce neolitom (prechod k poľnohospodárstvu), kedy je už známa inštitúcia miest, existuje relatívne rozsiahla deľba práce, výrazné sociálne rozvrstvenie má formu kást či stavov, moc je organizovaná do podoby tradičných ríš, mestských štátov či feudálnych útvarov, existuje písmo, dominujúcou formou výkladu sveta sú univerzalistické náboženstvá.

Tradičná spoločnosť sa líši od modernej **spôsobom usporiadania moci, typom ekonomiky, typom sociálnej štruktúry, spôsobom výkladu sveta aj sociálnou mentalitou**. Existujúca moc má k dispozícii obmedzené zdroje, takže s výnimkou mestských štátov nie je schopná systematicky kontrolovať celé územie. Vládca sa snaží udržať si lojalitu svojho správneho a vojenského aparátu, jeho zásahy do života masy obyvateľstva sú však len sporadické. Z toho vyplýva **dvojstupňový charakter tradičných ríš** : mocenská elita sa organizuje na princípe súperiacich klientel, v mase

obyvateľstva žijúceho z 90 % roztrúsene na vidieku prežívajú staršie typy organizácie v podobe rodových a miestnych komunit. Úlohu základnej sociálnej jednotky plní opevnená domácnosť (roľníkov i remeselníkov, vidieckych aj mestských urodzených). Do pomerov vnútri týchto domácností zasahuje štátna moc len minimálne.

Spoločnosť je štruktúrovaná stavovsky. Stavovská príslušnosť sa prenáša rodovo, vzťahuje sa nie na jednotlivca, ale na celú domácnosť a vyznačuje sa charakteristickým štýlom života. Príslušnosť k domácnosti istej stavovskej úrovne (a teda nie vykonávaná ekonomická aktivita) určuje celkový status rovnako ako práva a povinnosti členov spoločnosti. Stavovské rozdelenie nie je diktované ekonomickými pomermi, naopak samé tieto pomery výrazne ovplyvňuje. Tradičné spoločnosti transformujú len minimálne tie statky, ktoré im poskytuje príroda. Na ich spracovanie sa využíva čistá prírodná energia (sila ľudí a zvierat, vetra, vody), ekologická náročnosť výroby je minimálna. Výroba, výmena aj spotreba sú zaisťované na úrovni celých domácností. Výmena je orientovaná predovšetkým na potreby vyšších vrstiev a mestského obyvateľstva, vidiek žije do značnej miery hospodársky sebestačne. Trh nie je rozhodujúcim faktorom organizácie výroby. Výklad sveta má mytologickú či náboženskú podobu. V oboch prípadoch je denná skutočnosť usporiadaná v kategóriách nadprirodzena, čím jej je prepožičiavaný záväzný, nadosobný charakter. V rovnakých kategóriách legitимуje svoje nároky existujúca moc.

7. 2. Spoločnosť moderná

Je produktom priemyselnej revolúcie v spojení s centralizáciou moci v rámci národných štátov. Jej podobu určujú procesy, ktoré sprevádzali rozvoj priemyselnej revolúcie (rozmach **deľby práce, proces urbanizácie, rozvoj dopravy a komunikácie** a pod.). Mocenský rámec je vytváraný **moderným štátom**. V procese centralizácie vedenom za pomoci profesionálnej byrokracie a námezdneho vojska obmedzuje vládca tie inštitúcie, ktoré dovtedy mali značnú autonómiu (mestá, stavy, klientely urodzených, svetské a cirkevné asociácie apod.). Odstránenie vládcu v priebehu buržoázno-demokratických revolúcií nemení veľa na princípe organizácie štátu. Štát je schopný kontrolovať každodenný život svojich občanov, jeho intervencie môžu prenikať až na úroveň domácností. **Domácnosť stráca svoje postavenie univerzálneho a sebestačného subjektu sociálnej reprodukcie.** Jej jednotlivé funkcie prechádzajú postupne na vznikajúce **formálne organizácie**, činnosťou ktorých je zabezpečený chod

celej spoločnosti. Prostredníctvom špecializovaných formálnych organizácií sa uskutočňuje nielen **vojna (armáda)** a **štátna správa (byrokracia)**, ale tiež **výroba statkov** a poskytovanie **služieb v oblasti vzdelávania, starostlivosti o zdravie, vedeckej činnosti, športu, rekreácie** a pod. Domácnosť stráca v týchto podmienkach svoje funkcie a dovtedajší význam, jej oslabovanie a rozpad korešponduje s prechodom od stavovského **rozdelenia k triednemu**.

To súvisí s **radikálnou premenou trhu**, ktorý sa z okraja ekonomického sektoru dostáva do jeho centra, stáva sa **regulátorom chodu nielen celej ekonomiky, ale postupne celej spoločnosti**. **Sociálny status jednotlivcov** prestáva byť určovaný ich príslušnosťou k domácnosti istej stavovskej kvality, je **jednoznačne určený ich vlastným postavením na trhu**. Namiesto stavov nastupujú triedy, rozhodujúce pre postavenie každého jednotlivca (štruktúrácia už neprebíha na úrovni celých domácností) je to, či prichádza na trh s kapitálom alebo len s vlastnou pracovnou silou. Radikálne sa mení celá oblasť **ekonomiky**. Jej ťažisko sa prenáša zo sektoru poľnohospodárstva do oblasti priemyselnej výroby, narastá váha služieb. Prírodné prostredie tradičnej spoločnosti sa v priebehu urbanizácie v dôsledku rozvoja transportu mení stále viac na umelé prostredie modernej spoločnosti. Prudko rastie miera deľby práce a rozvíja sa špecializácia funkcií (profesionalizácia). Moderná spoločnosť sa snaží kontrolovať prírodu v rovnakej miere, v akej moderný štát kontroluje svojich občanov. Obidve dominancie sa opierajú o argumentáciu **vedy**, ktorá sa stáva prevládajúcim typom výkladu sveta. Rastúca kontrola prírody a človeka je odôvodňovaná potrebami čo najúčelnejšie organizovaného blahobytu. Táto kontrola spôsobuje vedľajšie nezamýšľané dôsledky, ktoré ohrozujú elementárne predpoklady prežitia človeka a jeho kultúry.

8. SPOLOČENSKÁ VÄZBA

Ludské spoločnosti sú zložité systémy, ktoré zoskupujú jednotlivcov, hmotné predmety, symboly, zariadenia a iné prvky do zomknutého a integrovaného celku. Jednotlivé prvky sú navzájom spojené zložitým systémom vzťahov a závislostí. **Súhrn vzťahov a závislostí medzi ľuďmi v spoločenských súboroch voláme spoločenskou väzbou.**

8.1. Styk v priestore

Všetky vzťahy ľudí začínajú určitým stykom v priestore (vzájomné pozorovanie, zistenie, že určitá osoba má nejaké vlastnosti, ktoré môžu zaujímať inú osobu).

Styk v priestore môže byť :

- bezprostredný
- sprostredkovaný.

Každý takýto styk, ktorý vedie k zisteniu vlastností, je prvou podmienkou a elementom v procese vzniku spoločenskej väzby (napr. hľadanie zamestnancov nejakou fabrikou). Nie každý styk v priestore a čase vedie k ďalším etapám vzniku sociálnej väzby (ľudia sa stretávajú na ulici, vo vlaku ...)

8.2. Psychické väzby

Zistenie určitých vlastností môže prebudiť záujem o ne. Tento vzniká na základe potrieb toho, kto tieto vlastnosti postrehol. Tzn. : keď sme postrehli nejaké vlastnosti u určitej osoby a uvedomili sme si, že tieto vlastnosti by mohli uspokojiť niektoré naše potreby (biologické, ekonomické, kultúrne), rodí sa záujem o túto osobu, ktorý môže byť buď vzájomný alebo jednostranný

Vlastnosti, ktoré budia záujem, môžu byť : výzor (vzhľad), schopnosti, predmety, ktoré osoba vlastní a pod.

Vzbudenie záujmu je prvou podmienkou psychickej väzby. Druhým prvkom je dorozumenie. Teda ak osoba A zbadá osobu B, vznikne u nej záujem o osobu B pre niektoré jej vlastnosti, osoba B si uvedomí záujem zo strany osoby A, zaujíma sa o jej vlastnosti vzhľadom k svojim vlastným potrebám. To je základná schéma pre vznik psychickej väzby.

8.3. Spoločenský styk

Psychickú väzbu možno zmeniť na väzbu spoločenskú, ak sa osoby A a B stretnú a začnú na seba pôsobiť, aby sa dostali k výmene hodnôt (bez ohľadu na to, aké sú to hodnoty). (Např. kúpa novín.)

Spoločenský styk je teda určitým systémom, na ktorom sa zúčastnia najmenej dve osoby, nejaká hodnota, ktorá sa stáva podkladom styku a nejaké vzájomné pôsobenie, týkajúce sa tejto hodnoty.

Styk nevzniká len v počiatkoch vzniku spoločenskej väzby, ale aj medzi osobami, ktoré sú už spojené veľmi zložitými systémami vzťahov.

Styky môžu byť :

- podľa frekvencie a času trvania: dočasné a trvalé
- podľa toho, aký záujem k nim vedie, či vznikol z individuálnych alebo skupinových či inštitucionálnych potrieb: súkromné a verejné
- podľa toho či záujem vzbudila osoba alebo vec: osobné a vecné
- podľa prítomnosti alebo neprítomnosti osôb: bezprostredné a sprostredkované (cez komunikačné prostriedky, listy, tlač, rozhlas, TV,...)

Jednotlivé druhy styku sa v reálnom živote vyskytujú v kombinovanej podobe.

Styk je významným faktorom spoločenského života - najmä osobný styk. Nedostatok trvalých bezprostredných osobných stykov je podstatou spoločenskej izolácie, osamelosti. Obmedzenie stykov len na vecné môže byť podstatou mnohých negatívnych spoločenských javov a zvlášť vzniku závažných porúch vnútornej integrácie osobnosti.

8.4. Vzájomné pôsobenie

Uskutočňuje sa na základe spoločenských stykov a **predstavuje systematický, trvalý výkon činnosti smerujúci k vyvolaniu zodpovedajúcej reakcie u partnera,** je pôsobením na partnera, pričom vyvolaná reakcia vyvolá zase reakciu pôsobiaceho.

Vzájomné pôsobenie nie je nutne podmienené bezprostrednými stykmi ani uvedomením zo strany partnera. Môže existovať vzájomné pôsobenie medzi osobami zapojenými do zložitých spoločenských, ekonomických a politických systémov, medzi osobami, ktoré sa nepoznajú, alebo ani nevedia o svojej existencii.

Vzájomné pôsobenie tohto druhu treba odlišiť od bezprostredného, ktorého

najjednoduchším príkladom môže byť hra v karty. Dá sa teda hovoriť **o bezprostrednom a sprostredkovanom vzájomnom pôsobení**. Iné delenie záleží na tom, či ide o:

- pôsobenie spočívajúce v subjektívnom zameraní pôsobenia jedného človeka na druhého, alebo o
- pôsobenie spočívajúce v spoločenskej účasti v komplikovaných systémoch (ekonomických, alebo politických), kde ide o spätosť objektívnymi zákonitosťami. Také pôsobenie vyplýva z príslušnosti k širšiemu spoločenskému systému.

8.5. Spoločenská činnosť

Spoločenské činnosti sú len také, ktoré smerujú k vyvolaniu zmeneného správania, postojov alebo snáh jednotlivcov či skupín. Spoločenskú činnosť chápeme ako určitý systém, zložený z niekoľkých prvkov:

- pôsobiaca osoba
- predmet činnosti alebo osoba, na ktorú sa pôsobí
- prostriedky alebo nástroje činnosti
- metódy činnosti, t. j. spôsob používania prostriedkov činnosti
- reakcie osoby, na ktoré sa pôsobí, t. j. výsledok činnosti.

V teórii spoločenských činností sú zvlášť zaujímavé problémy prostriedkov a metód činnosti. Zdá sa, že ich je množstvo, ale ich systematizácia ukazuje, že všetky prostriedky a metódy možno zaradiť do pár skupín – previesť na niekoľko vzorov, ktoré sa udržujú v priebehu dejín.

Musíme odlíšiť pojem správanie a pojem činnosti.

Správanie sa je reakcia organizmu na vonkajšie alebo vnútorné podnety môže byť :

- reflexné, neuvedomené
- zámerné, vedomé, rozumové.

Činnosťou nazývame len niektoré správania sa, a to také, ktoré sú zámernými, rozumovými súbormi aktivít, realizovanými na dosiahnutie nejakého cieľa a ktoré používajú prostriedky, ktorými sa (podľa presvedčenia konajúceho) zaistí dosiahnutie cieľa.

Spoločenská činnosť je určitým systémom skladajúcim sa z činností, prostriedkov a metód, pomocou ktorých jednotlivec alebo skupina hodlá modifikovať správanie sa, postoje alebo mienku iných osôb alebo skupín.

Genézu činnosti treba hľadať v styku. Tu je dôležité nielen to, že osoby, ktoré prišli do styku, sú si vzájomne „potrebné“ pre uskutočnenie svojich potrieb. To je len objektívna podmienka. Realizácia skutočnej činnosti si vyžaduje ešte to, aby u osoby A existovali určité postoje, tj. trvalé sklony na vykonávanie určitej činnosti. Činnosť vzniká zvyčajne na základe postojov.

Spoločenská činnosť smeruje teda k takej modifikácii cudzích postojov a správania sa, ktorá by viedla k uspokojeniu určitých potrieb, prianí alebo záujmov. Prostriedky a metódy činnosti sú dôležité preto, lebo na ich správnom použití závisí účinnosť konania. Zdalo by sa, že spoločenská činnosť je chaotická, ale pri bližšom pohľade sa ukazuje, že všetky **spoločenské činnosti prebiehajú podľa určitých schém:**

- negatívne prinútenie
- pozitívne získanie

Negatívne prinútenie - prejavuje sa najčastejšie vo forme zákazov a príkazov; ich podstatou je represia voči nežiadúcemu správaniu sa.

Pozitívne získanie - spočíva v pôsobení prostredníctvom podnetov vyvolávajúcich žiaduce správanie sa a neopiera sa o žiadnu formu represie. *F. Znaniecki* rozdeľuje vzory spoločenskej činnosti na **2 kategórie:**

- *vzory akomodácie* - všetky činnosti, ktoré vyvolávajú žiaduce správanie sa jednotlivcov alebo skupín bez toho, aby boli ohrozené akékoľvek hodnoty alebo možnosti partnera. Ako možno modifikovať cudzie správanie sa bez ohrozenia a represie? Prosbou, poznaním, privábením, vedením pri práci, vedením pri výchove, podriaďovaním sa v priebehu činnosti, zámerným prispôbovaním sa požadovanému cieľu a napodobnením.
- *vzory opozície* - konanie, ktoré je spojené s ohrozením a represiou. Ku vzoru opozície *F. Znaniecki* počíta: kladenie odporu, represia a vzbura ako prirodzené reakcie na každé prinútenie, agresia v rôznych formách, nepriateľstvo od formy neporozumenia až po formu boja.

Stredným vzorom medzi akomodáciou a opozíciou je

- *egoistický kompromis.*

V spoločenskej činnosti sa prejavujú aktivity jednotlivcov a skupín aj pôsobenie spoločenskej väzby, Vzájomné pôsobenie je teda spojený súhrn sústav či systém činností, medzi ktorými existuje kauzálna závislosť : $A \rightarrow B \rightarrow A$.

Vzájomné pôsobenie môže byť:

- *trvalé*
- *nestále.*

Pojem vzájomné pôsobenie zahŕňa veľmi široký okruh javov. Preto niektorí sociológovia usudzovali, že to je základný spoločenský proces, že všetky javy a procesy v ľubovoľnej spoločnosti a čase je možné previesť práve na javy vzájomného pôsobenia a že ich analýza umožní popísať a vysvetliť všetky procesy v spoločnosti. Najmä sociológovia ovplyvnení behaviorizmom (napr. *G. A. Lundberg*) sa domnievali, že „vzájomné pôsobenie jednotlivcov a skupín je centrálnym predmetom skúmania spoločenských vied.“ Mali pritom tendenciu zaoberať sa iba priamym pôsobením vyvolaným vedomím prítomnosti predmetu pôsobenia. Domnievali sa, že interakcia je základným prvkom väzby skupiny, že podstata skupinového života, ktorú možno skúmať empiricky, je súborom a zložitým systémom vzájomného pôsobenia, že vzťahy medzi členmi skupín spočívajú v ustálených schémach (vzoroch - patern) pôsobenia. Tu tiež vznikli tendencie chápať empirický výskum vzájomného pôsobenia ako hlavnú cestu ku skúmaniu systémov vzťahov medzi členmi skupín, aj ku skúmaniu vnútornej štruktúry skupín.

8.6. Spoločenské vzťahy

Vzájomné pôsobenie vedie k vzniku trvalých spoločenských vzťahov.

Spoločenský vzťah je dosť mnohoznačný pojem - používa sa v rôznych významoch.

Najdôležitejšie sú dva základné významy :

- vzťah označuje určitý stav A a B, stav vzájomnej závislosti, ktorý vznikol bez účasti vedomých snáh a subjektívnych zámerov (výrobné vzťahy),
- označuje vedomé a subjektívne definované pôsobenie A na B, ktoré spočíva na uvedomelej a subjektívne definovanej závislosti (priateľstvo).

Názory na to, ktorými z týchto vzťahov by sa mala zaoberať sociológia, sa rôznia. V snahe vyhnúť sa prípadnej jednostrannosti je rozumné zaoberať sa obidvoma, čo je podmienené tým, že na vytváraní spoločenských zväzkov sa podieľajú obidva druhy vzťahov. Pritom je možné ich spojiť do jednej definície.

Spoločenský vzťah je určitý trvalý systém, ktorý zahŕňa dvoch partnerov (jednotlivcov alebo skupiny) - spojku teda predmet, záujem, postoj, spoločnú hodnotu - predstavujúcu „platformu“ vzťahu, ako i určitú sústavu záväzkov a povinností alebo normovaných činností, ktoré partneri z povinnosti musia voči

sebe vykonať. Inak: Spoločenský vzťah je systém normovaného vzájomného pôsobenia medzi dvomi partnermi na základe určitej platformy.

Takto definované vzťahy zahŕňajú široký okruh spoločenských systémov : priateľstvo medzi dvomi chlapcami, výchovný vzťah medzi učiteľom a žiakom, pracovná zmluva medzi zamestnancom a zamestnávateľom, spolupráca medzi dvomi inštitúciami, spojenectvo dvoch štátov a pod.

Ukazuje sa, že vzťahy sú tým základným prvkom, ktorý zoskupuje ľudí do rôznych spoločenských pospolitostí. Neexistuje žiadna trvalá a organizovaná spoločenská skupina, v ktorej by neexistovali uvedené vzťahy. Tzn., že také skupiny nemôžu existovať bez určenia záväzkov členov k sebe navzájom. Len výkon činností vymedzených normami zaručuje vznik vnútornej organizácie skupín.

8.7. Spoločenská závislosť

Ak chceme hovoriť o spoločenských vzťahoch, musíme si vyjasniť problém **spoločenských závislostí**. Tento termín môže **označovať**:

➤ závislosti medzi ľuďmi žijúcimi v jednej spoločnosti - (A je závislý na B) to znamená, že A musí vo svojom počínaní rátať s existenciou B, s okruhom jeho práv a povinností, že B vytvára určité hranice pre počínanie A. Táto závislosť vyplýva zo spoločenskej príslušnosti k zorganizovanému systému. Ide o štrukturálne funkčnú závislosť (A i B pôsobia v rámci jednej štruktúry),

➤ závislosti vyplývajúce z vedomého pôsobenia na seba ako členov spoločnosti - (A je závislý na B), t.j. B môže nariadiť A určitý spôsob správania sa, konania. Ide o intencionálnu závislosť, ktorá vyplýva zo zámerov B voči A a to za nutnej podmienky, že B má možnosť tieto zábery realizovať. Inak : B je závislý na A s ohľadom na určité predmety alebo hodnoty, ktoré sú dôležité pre B a sú v moci A.

Takto vyjadrená závislosť zahŕňa aj štrukturálno-funkčnú aj intencionálnu závislosť, neurčuje však, či sa A a B stýkajú bezprostredne, či sú si vedomí svojej závislosti, neurčuje, či A a B si vzájomný vzťah definujú a určujú vzájomné správanie na základe tejto subjektívnej definície. Definícia teda zahŕňa závislosti spočívajúce na príslušnosti k ekonomickým, politickým, náboženským alebo iným systémom, práve tak, ako závislosti intencionálne spočívajúce na normách, regulujúcich spoločenské vzťahy, ako sú morálne normy, obyčaje, zvyky ...

Závislosť je určitým prvkom spoločenského vzťahu. Vzťah je niečím viac než závislosť, resp. systém závislostí. Závislosť je len jedným zo vzťahov, ktoré spájajú ľudí.

8.8. Spoločenské inštitúcie

Povedali sme, že spoločenské vzťahy sú základným prvkom spoločenskej väzby, ktorý podmieňuje trvalosť a vnútornú spojitosť skupín. Vzťah trvá tak dlho, kým partneri vykonávajú svoje záväzky, pokiaľ vykonávajú činnosť vyplývajúcu z charakteru väzby. Pre skupinu ako celok teda nie je jedno, či sa realizujú všetky záväzky vyplývajúce zo vzťahov medzi jej členmi, ako sa realizujú a aká je ich stabilita. Aby bolo zaistené trvanie spoločenských vzťahov, na ktorých závisí existencia skupiny (pospolitosti), vytvára si táto systém zariadení, ktorý kontroluje konanie jej členov. V tomto **systéme spoločenskej kontroly** patrí dôležitá rola **inštitúciám**. Tento pojem sa vyskytuje vo viacerých významoch; **4 základné významy:**

- určité skupiny osôb povolaných na riešenie otázok, ktoré sú významné pre spoločenský život, tj. inštitúcia je určitá skupina ľudí vykonávajúcich verejné funkcie
- organizačné formy súboru činností vykonávaných niektorými členmi skupiny v mene skupiny.
- súbor materiálnych zariadení a prostriedkov činnosti, ktoré umožňujú niektorým zmocneným jedincom výkon verejných a impersonálnych (neosobných) funkcií, ktorých cieľom je uspokojovať potreby členov skupiny alebo organizovať správanie sa týchto členov.
- spoločenské roly, špeciálne významné pre skupinu.

(Např. - súd je spoločenská inštitúcia = môžeme tým rozumieť skupinu ľudí, ktorí na súde pracujú, alebo organizačné formy činnosti vykonávané súdmi; v 3. význame je to budova, zariadenie a prostriedky, ktorými disponuje, aby mohol vykonávať svoju činnosť, ktorou ho skupina poverila a v 4. prípade je to rola sudcu alebo prokurátora.)

Inštitúcie sú súborom zariadení, v ktorých určití ľudia, vybraní členovia skupín, dostávajú poverenie na výkon verejných a neosobných činností, ktorí sú potrebné na uspokojovanie existujúcich potrieb jednotlivca alebo skupiny (pospolitosti) alebo pre reguláciu správania sa iných členov skupiny.

V každej, aj len začínajúcej skupine sa vytvárajú určité spôsoby činnosti v mene skupiny ako celku (niekto zastupuje skupinu navonok, určuje, aký spôsob správania sa je správny pre členov skupiny, rozhoduje v mene skupiny ...) Tieto činnosti sú určené impersonálne. Jednotlivec, ktorý ich vykonáva, má podporu celej skupiny alebo jej rozhodujúcej časti. Spôsob výkonu týchto činností je určený skupinou ako celkom

a jednotlivec ich musí vykonávať v zhode s týmto určením. To sú základné prvky každej spoločenskej inštitúcie.

Funkcie (úlohy) inštitúcií v spoločenskom živote :

- vytvárajú pre členov skupiny možnosť uspokojovať potreby rôzneho druhu
- regulujú činnosť členov skupiny v rámci spoločenských vzťahov, tzn. zaisťujú výkon žiadúcich činností a vykonávajú represiu voči nežiadúcim činnostiam
- zaisťujú plynulosť spoločenského života plynulým výkonom verejných impersonálnych činností
- integrujú snahy, činnosti a vzťahy jednotlivcov a upevňujú vnútornú spojitosť skupiny.

Každá skupina má určité **základné prvky**, ktoré sa prejavujú viac či menej výrazne, v závislosti na type inštitúcie :

➤ Cieľ (funkcia), t.j. okruh problémov, ktoré zahŕňa do svojej činnosti. Je to tiež okruh činností, ktoré sú vykonávané na zaistenie žiadúcich hodnôt. Niekedy môžeme hovoriť o ustálených spoločenských rolách v rámci určitej inštitúcie.

➤ Prostriedky (materiálne, symbolické, ideálne) a zariadenia. Tieto využíva na dosiahnutie svojich cieľov. Napr. cirkev ako náboženská inštitúcia disponuje materiálnymi zariadeniami (budova, kostol a jej zariadenie), symbolmi (kríž, hostia), ako aj ideálnymi predmetmi, v ktorých veriaci veria a ktoré prostredníctvom tejto viery ovplyvňujú ich správanie sa.

➤ Sankcie - vo vzťahu k osobám, ktoré inštitucionalizované činnosti vykonávajú aj voči osobám, ktoré sú predmetom týchto činností.

Na čom závisí **účinnosť fungovania** spoločenských inštitúcií - **podmienky** :

➤ výrazné určenie cieľa a okruhu vykonávaných činností, t.j. určenie rozsahu funkcie. Ak je funkcia inštitúcie určená nevýrazne, nemôže sa bezkonfliktne zaradiť do systému inštitúcií, ktoré v danej spoločnosti fungujú a naráža na odpor rôzneho druhu;

➤ racionálna deľba práce a jej racionálna organizácia

➤ stupeň depersonalizácie a objektivizácie funkcií - ak sa nejaká inštitúcia profiluje ako zariadenie závislé na osobných záujmoch ľudí, ktorí majú vykonávať inštitucionalizované funkcie, stráca prestíž a dôveru celej skupiny;

➤ uznanie a prestíž, akého sa jej dostáva v očiach celej skupiny alebo jej rozhodujúcej časti;

➤ bezkonfliktné zaradenie inštitúcie do globálneho systému ostatných existujúcich inštitúcií.

Inštitúcie a ich delenie :

➤ formálne - rozsah funkcií, prostriedky a metódy činnosti sú regulované právnymi predpismi

➤ neformálne - funkcie, prostriedky a metódy nie sú vo formalizovaných predpisoch, ktoré by zaručovali trvalú organizáciu širokej skupiny

Podľa **úloh**, ktoré inštitúcie meritórne plnia :

➤ ekonomické inštitúcie - zaoberajú sa produkciou a distribúciou statkov a služieb, regulovaním obehu peňazí, organizovaním práce a vykonávaním deľby práce atď., podieľajú sa na materiálnej základni spoločnosti;

➤ politické inštitúcie - zaoberajú sa získavaním, vykonávaním a udržovaním moci. Politikou v užšom zmysle potom voláme súbor prostriedkov a činností spočívajúcich najmä v manipulovaní elementmi moci, cieľom je získanie, výkon a udržanie vlády. Patria sem : vláda, parlament, polícia, politické strany...

➤ výchovné a kultúrne inštitúcie - majú udržiavať, tvoriť, rozvíjať kultúru, socializovať mladé pokolenie; ich úlohou je odovzdávať kultúrne hodnoty spoločnosti ako celku. Patrí sem : rodina ako výchovná inštitúcia, školy, vedecké inštitúcie, umelecké inštitúcie ...;

➤ sociálne inštitúcie - alebo spoločenské inštitúcie v užšom zmysle slova (v širšom - všetky typy inštitúcií). Patria sem tie, ktoré organizujú dobrovoľné združenia, lokálne spoločnosti, kluby, zariadenia pre spoločenské využitie, inštitúcie, ktoré kontrolujú správanie sa členov skupiny, „ceremoniálne inštitúcie“ (*Spencer*), t.j. tie, ktoré určujú konanie medzi členmi pospolitosti s rôznou spoločenskou pozíciou. Tieto inštitúcie regulujú každodenné styky medzi ľuďmi.

➤ náboženské inštitúcie - upravujú vzťah človeka k transcendentálnym silám (tj. silám nadzmyslovým, ktoré stoja mimo empirickú kontrolu človeka) a riadia vzťah človeka k božským silám. Pre veriacich nadprirodzený svet existuje a ovplyvňuje ich správanie sa, konanie a spoločenské vzťahy.

V tejto klasifikácii sú zahrnuté všetky tzv. hlavné inštitúcie, ktoré regulujú základné spoločenské funkcie a vyskytujú sa vo všetkých typoch civilizácií.

Navzájom spojené sústavy inštitúcií tvoria súvislý systém, ktorý zaisťuje uspokojovanie potrieb členov pospolitosti a reguluje ich správanie sa, zaisťuje rozvoj spoločnosti ako celku. Konzistencia, bezkonfliktovosť a plynulosť tohto systému rozhoduje o trvaní a sile pospolitosti ako celku. Zvlášť významný je problém

„elastickosti“ inštitúcií v procese zmien a spoločenského rozvoja, ktorá sa musí uplatniť, keď hrozí, že systém existujúcich inštitúcií sa stane faktorom brzdiacim pokrok.

8.9. Spoločenská kontrola

Keď sme hovorili o inštitúciách, konštatovali sme, že sú základným prvkom systému spoločenskej kontroly. Čo je to kontrola a ako súvisí so spoločenskou väzbou?

Prečo ľudia vykonávajú činnosti rovnako zo dňa na deň a mnohé z nich rovnako aj z pokolenia na pokolenie? Táto monotónnosť spoločenského života je skutočnou podmienkou jeho plynulosti a hladkého priebehu. Dovoľuje výstižne predvídať reakciu na naše správanie sa. Tým sa vzájomné ovplyvňovanie ľudí harmonizuje, ľudia sa vzájomne prispôbujú a každý člen spoločnosti vie, čo môže očakávať. Ak reakciu na konanie nie je možné zaradiť medzi tie, ktoré sú v danej skupine považované za prípustné, stretávame sa so **sankciami**.

Každá spoločenská skupina si stanoví rad meradiel, návrhov, spôsobov presvedčania, príkazov, systémov presvedčovania a nátlaku - až po fyzický, rovnako ako rozvíja systém spôsobov, akými je vyjadrované uznanie, vytvára systém vyznamenaní, cien, pomocou ktorých je vedené konanie podskupín a jednotlivcov k tomu, aby bolo v zhode s prijatými vzormi konania, ku rešpektovaniu kritérií, hodnôt, proste systém, pomocou ktorého sa vytvára konformizmus členov skupiny. Tento systém nazývame systémom **spoločenskej kontroly**.

Nie všetky druhy správania sa podliehajú dozoru spoločnosti v rovnakej miere. Čím viac sa určité konanie týka skupiny ako celku, čím viac ohrozuje život skupiny, alebo čím viac je nejaké konanie nutné a potrebné pre spoločenský život, tým viac ho spoločnosť kontroluje (teda aj ľudí, ktorí sú jeho nositeľmi).

Činnosť kontrolného systému spočíva na niekoľkých **základoch** :

- na kultúrne uznávanej v určitej spoločnosti a na kritériách hodnôt.
- na vzoroch konania, činnosti a na vzoroch reagovania na konanie prípustným spôsobom
- na vnútorných mechanizmoch osobnosti človeka
- na základe systému neformálnych a formálnych inštitúcií

Prvky systému spoločenskej kontroly :

- Zvyk – je ustálený spôsob správania sa v určitých situáciách, taký, ktorý sa nestretáva s negatívnymi reakciami spoločnosti. Môže mať jednotlivec, podskupina i skupina.

Niektoré zvyky môžu byť pozostatkom dávnych obradov alebo slávností, dávnych odborných činností a pod.

➤ **Obyčaj** – je ustálený spôsob konania, s ktorým skupina spája určité morálne hodnotenie a jeho narušenie vyvoláva negatívne sankcie. Predpokladá určité prinútenie k uznávaniu hodnôt a definovaniu situácií. Je teda spojený so systémom hodnôt, s definíciami situácií, v ktorých sa hodnoty môžu objaviť a so vzormi správania sa. Keďže tieto hodnoty majú pre skupinu určitý význam, nerešpektovanie obyčají obmedzuje vnútornú spojitosť skupiny. Z toho dôvodu skupina pôsobí na svojich členov, aby v určitých situáciách rešpektovali vzory správania sa k daným hodnotám.

➤ **Sankcie** – sú to reakcie skupiny na správanie sa jednotlivca v situáciách pre spoločnosť dôležitých. Tých je veľa - dokonca aj mnoho zo súkromnej sféry. Preto je široký aj okruh sankcií, ktoré sú výtvarom pospolitosti, nutných na riadenie správania sa jej členov, na vyvolávanie žiadúcich aj na represiu nežiadúcich správania sa, na upevňovanie vnútornej spojitosti skupiny a plynulosti spoločenského života.

Delenie :

- negatívne - tresty
- pozitívne - odmeny
- formálne - reakcie formálnych inštitúcií na určité správanie sa
- neformálne - reakcie, ktorých zdrojom je mienka susedov, kolegov,...
- podľa **obsahu** nátlaku :
  - *právne sankcie* - systém trestov a odmien za určité činy, vyjadrený právnymi predpismi
  - *etické sankcie* - systém vyznamenaní, pohán, výtok, založený na uznaných morálnych zásadách
  - *satirické sankcie* - t.j. systém zosmiešnenia, výsmechu, zneváženia voči človeku, ktorý sa správa inak, než je prípustné
  - *náboženské sankcie* - odmeny a tresty určené systémom dogiem a viery nejakého náboženstva, ktoré sa vzťahuje na správanie sa dodržiavajúce alebo narušujúce príkazy a zákazy tohto náboženstva.

Tieto 4 typy sankcií sa vzájomne dopĺňajú. Ak pôsobia jednotlivé systémy sankcií súbežne, zvyšuje sa pravdepodobnosť, že sa dosiahne vysoký stupeň konformity v správaní sa členov skupiny. Ak sú medzi týmito systémami rozpory (právne normy v rozpore s mravným cítením), stupeň účinnosti sankcií je nízky.

Na zistenie činov, ktoré sú nežiadúce, o ktorých sa vie, resp. ktoré sa prejavili, si spoločnosť vždy rozvíja určitý systém **pozorovania**, do ktorého patria **formalizované** aj **neformalizované** spôsoby odhaľovania nežiadúcich činov a správania sa. Patria sem:

- organizované inštitúcie - polícia, vyšetrovacie orgány, detektívne kancelárie a pod.
- denný záujem - denné sledovanie jednotlivca, jeho pozorovanie spoločenským okolím. Tento neformálny systém pozorovania má rôzne formy, závislé na type kultúry, na type obyčají, politického systému, náboženstva a pod. Je zvlášť účinný, keď ide o reguláciu bežného správania sa v denných stykoch. Vyjadruje sledovanie **verejnej mienky** - čiže prejavené postoje a názory jednotlivcov a skupín voči danej osobe a jej spôsobom správania sa. Podstatou tohto neformálneho systému pozorovania je teda stále vzájomné hodnotenie správania sa členov skupiny inými jej členmi.

Takýto systém kontroly, opierajúci sa o inštitúcie, zaisťuje, aby spoločenské styky, vzťahy, vzájomné pôsobenie prebiehali v hraniciach prijatých v danej spoločnosti. Tieto hranice nie sú veľmi pevné, vždy pripúšťajú určitú interpretáciu jednotlivcom. Niektoré roly a s nimi spojené činnosti, záväzky sú určené veľmi rigorózne, iné menej, podľa stupňa dôležitosti pre celok.

8.10. Spoločenská organizácia

Termínom spoločenská organizácia sa označuje:

- ucelená skupina, združenie smerujúce k organizovanej realizácii určitých cieľov
- spôsob manipulovania s ľuďmi a rôznymi prostriedkami činnosti, spôsoby harmonizovania úsilia, overovania výsledkov čiastkových skupín z hľadiska určeného cieľa (organizácia práce, dopravy ...).
- v sociologickom zmysle -
  - systém vzorov činnosti jednotlivcov, podskupín a inštitúcií
  - systém prostriedkov spoločenskej kontroly
  - systém hodnôt, ktoré zaisťujú súžitie členov spoločnosti, harmonizujú ich snahy a činnosti, určujú prípustné spôsoby uspokojovania potrieb, riešia problémy a konflikty, tzn. upevňujú poriadok spoločenského života.

8.11. Spoločenská väzba - zhrnutie

Na začiatku sme hovorili o spoločenskej väzbe, pričom sme ju definovali ako celok vzťahov a závislostí existujúcich medzi členmi ľubovoľnej pospolitosti. Teraz môžeme túto definíciu rozvinúť a doplniť.

Spoločenský život vzniká na biologických základoch, keď ľudia túžiaci po uspokojovaní svojich potrieb začínajú produkovať rôzne statky a služby, pričom sa dostávajú do vzájomného styku, vzájomne na seba pôsobia a vstupujú do trvalých vzťahov. Tieto trvalé vzťahy sa určitými spôsobmi udržujú, regulujú, sú zaradované do systému inštitúcií a systému kontroly, sú podriadené systémom kultúrnych hodnôt a vytvárajú fungujúci systém spoločenskej organizácie. Na základe uvedeného je možné povedať, že : **spoločenská väzba je organizovaný systém vzťahov, inštitúcií a prostriedkov spoločenskej kontroly, ktorý zoskupuje jednotlivcov, podskupiny a iné skladobné prvky do funkčného celku schopného existencie a rozvoja.** Môžu teda existovať rôzne druhy spoločenskej väzby - iná v skupine hrajúcich sa detí, iná v účelovej skupine (napr. v politickej strane). Fungovanie spoločenskej väzby závisí od druhu, prvkov a štruktúry pospolitosti.

9. SOCIÁLNA ŠTRUKTÚRA A PROBLÉM ROVNOSTI

Človek je biologicko – psychologicko – sociálny tvor. Združuje sa s inými na základe podobnosti, náklonnosti alebo pre dosiahnutie svojich cieľov. Vytvára tým rôzne typy zoskupení, ktoré sú buď dočasné alebo trvalé, majú voľnú väzbu (cestujúci v dopr. prostriedku) alebo početné a silné väzby (rodina, školská trieda). V týchto zoskupeniach sú ľudia rôznou mierou spojení podobnosťou činností alebo priamou deľbou práce a kooperácie, pravidlami správania, názormi a pod. Jednotlivci v nich zastávajú určité pozície, v ktorých vstupujú do kontaktov s inými, svojím správaním na seba vzájomne pôsobia (interakcie), nadväzujú vzájomné vzťahy. Ich správanie sa riadi určitými pravidlami, normami, nadobúda ustálenú podobu v určitých situáciách a podmienkach, je vzájomne očakávané. Takéto **relatívne ustálené a očakávané správanie sa nazýva rolou**. Ľudia vo vzájomných interakciách preberajú dané roly a hrajú ich, ale zároveň ich svojím správaním pozmeňujú, modifikujú, reprodukovujú, prípadne niektoré typické správanie v istých situáciách nanovo konštruujú.

9.1. Štruktúrne rezy spoločnosti

Relatívne stabilnú sieť vzťahov jedincov, pozícií a rôl, sociálnych zoskupení rôzneho typu označujeme ako štruktúru. Pri skúmaní štruktúry sa môžeme zamerať na jej rôzne stránky - napr. skúmať ju v celej spoločnosti, v obci, v triede. Môžeme sa zamerať na komplexné skúmanie alebo na jej čiastkové stránky.

V rámci **mikrosociológie** sa venujeme štúdiu malých skupín a ich vnútorných vzťahov, postavenia a úloh jednotlivcov v nich.

Makrosociológia sa zaoberá skúmaním veľkých skupín alebo celých spoločností. Z tohto pohľadu sú menšie skupiny (napr. rodiny) časťami tohto celku. Existujú v interakcii s inými skupinami, samé sú súčasťou väčších celkov, voči ktorým plnia určité funkcie (napr. ekonomické, reprodukčné, prenosu kultúrnych vzorov a pod.)

Štruktúra je relatívne stabilná, tzn. že sa aj stále mení v závislosti na vnútorných a vonkajších faktoroch skupinového života, premenách každodenného života a pod vplyvom veľkých historických udalostí.

Pri popisovaní spoločnosti je základom popis jej členenia - **diferenciácie**. Zo sociologického hľadiska sú dôležité tie diferenciácie späté s odlišnosťami správania, záujmov, názorov a pod., ktoré súvisia s formovaním skupín ľudí, medzi ktorými vznikajú určité vzťahy, súčinnosť, vedomie príslušnosti (napr. generačné skupiny).

Spoločnosť môžeme členiť *horizontálne* podľa znakov na kategórie, zoskupenia, kde sa nedá určiť, ktoré sú vyššie alebo nižšie, lepšie alebo horšie - napr. obyvatelia rôznych okresov, učitelia rôznych škôl a pod. Sem patrí aj rozdelenie spoločnosti podľa pohlavia. V tomto prípade sa však z prirodzeného biologického rozdielu vyvinuli aj rozdiely sociálne - t.j. spoločenská nerovnosť, ktorá sa postupne prejavovala v tom, že mužom a ženám boli pripisované nerovnaké práva a povinnosti a to viedlo k nerovnému hodnoteniu ich činnosti a postavenia. Tieto nerovnosti sa zafixovali zvykovo, nábožensky a právne a ani doterajší proces modernizácie ich ešte neodstránil.

Teda prostá odlišnosť, nerovnosť sa za istých spoločenských vzťahov môže stať nerovnosťou práv, povinností, ocenenia (materiálneho alebo morálneho, prestíže). Sociálna nerovnosť je ešte užšie spätá s *vertikálnou* diferenciáciou.

Najvýznamnejšie **štruktúrne rezy spoločnosti** :

➤ sociálno-demografická štruktúra - sleduje odlišnosti postavenia a rôl mužov a žien, ich vzťahy, presadzovanie záujmov (feministické hnutia). Zaoberá sa sociálnymi zvláštnosťami vekových skupín (deti, mládež, starí ľudia) a vzťahmi generácií.

➤ štruktúra etnických a národnostných vzťahov - v rámci nej sa sledujú odlišnosti kultúr, vnútorné a vonkajšie vzťahy týchto skupín, záujmové a politické skupiny a hnutia založené na národnostnom základe, problémy rasizmu a nacionalizmu a pod.

➤ profesijná štruktúra - zahŕňa delenie a vzťahy ľudí podľa hľadísk deľby práce, povolania, kvalifikácie. Vážnym problémom sú v tejto súvislosti dôsledky a širšie súvislosti VTR rozvoja. Jej skúmanie má tesné väzby ku skúmaniu spoločenskej nerovnosti, industriálnych a sociálnych konfliktov.

➤ štruktúra príjmov a majetku - t.j. postavenie v systéme vlastníctva a rozdeľovania materiálnych statkov, diferenciácia životnej úrovne. Otvára tiež diskusiu o zdrojoch a dôsledkoch tejto diferenciácie.

➤ sociálno-kultúrna diferenciácia - zahŕňa vzťahy odlišnosti kultúr, štýlu života, trávenia voľného času a najmä prístupu k užívaniu kultúrnych hodnôt a spoločenských súvislostí vzdelania.

➤ mocenská štruktúra - prestupuje takmer všetkými oblasťami ľudského života, je spätá najmä s deľbou, kooperáciou a koordináciou práce a s politickým systémom.

➤ ekologická štruktúra - zahŕňa priestorové rozloženie obyvateľstva, rôznych skupín, typov osídlenia a jeho funkcií, vzťahy k prírodnému, umelému aj sociálnemu prostrediu.

Sociológovia študujú tieto typy štruktúr, vzťahy medzi nimi, vzájomné súvislosti buď v danom momente alebo vo vývoji. Skúmajú, ktoré štruktúrne vzťahy sa v určitých spoločnostiach a historických obdobiach stávajú dominantnými a ovplyvňujú iné vzťahy (tradičné a moderné spoločnosti), akým spôsobom môžu ľudia v štruktúre zaujímať svoje miesto a prípadne ako ho môžu meniť.

Pohyb medzi sociálnymi pozíciami v štruktúre spoločnosti nazývame sociálnou mobilitou. Môže byť **horizontálna** (nemení sa postavenie v spoločenskom rebríčku) alebo **vertikálna** (spoločenský vzostup alebo zostup). Z hľadiska poznania spoločnosti je významné sledovať typické priebehy zmien postavenia behom života určitej generácie - **intrageneračná mobilita**, z vývojového hľadiska zase porovnanie postavenia medzi generáciami - **intergeneračná mobilita** (napr. vzdelanostná štruktúra generácie rodičov a detí). Spoločnosti sa dosť významne líšia rozsahom mobilitných pohybov a ich cestami. Hovoríme o **spoločnostiach relatívne uzavretých**, kde je malá mobilita (napr. indický kastový systém, feudálna spoločnosť stavovská s pripútanosťou k pôde, cechovými obmedzeniami) a o **spoločnostiach relatívne otvorených**, v ktorých rast mobility bol spôsobený urbanizáciou a industrializáciou (moderné spoločnosti).

Sociológia sa venuje skúmaniu najtypickejších ciest obsadzovania spoločenských pozícií a mobility. Prebiehajú tu v zásade **dva procesy** :

➤ buď sa získava pozícia dedením zdrojov (majetku, privilégií) a socializáciou v sociálnom prostredí rodiny, kde sa človek osvojuje popri obecných normách, hodnotách, jazyku aj kultúru vlastnej triedy, vrstvy, skupiny. O spoločnostiach, kde prevažujú znaky pripísané (a priori) nejakému postaveniu, hovoríme ako o spoločnostiach s prevahou askripcie.

➤ alebo sa získava vlastným úsilím, aktivitou, pričinením, výkonom alebo jeho nedostatkom - potom hovoríme o spoločnostiach výkonu.

Toto rozčlenenie je jedným z hľadísk, ktorými sa líšia spoločnosti tradičné a moderné, demokratické a totalitné. Človek môže byť z určitej pozície vylúčený, ak neobstojí v súťaži (spoločnosť výkonu) alebo neplní tradíciu či mocensky stanovené kritériá príslušnosti (napr. sankciou za porušenie tradície, odmietnutie vládnucej ideológie).

9.2. Problém rovnosti

Jednou z kľúčových otázok sa stal **problém rovnosti**. V dejinách sa rovnosť často stala mottom ľudových hnutí, ktoré sa odvolávali na ranokresťanský ideál rovnosti pred Bohom. Osvietenecská idea rovnosti ľudí medzi sebou (rovnosť, bratstvo, sloboda) sa postupne menila na predstavu rovného vzťahu jedincov k prírode, trhu a zákonom a nerovnosti ľudí medzi sebou. Liberálne koncepcie zdôrazňovali rovnosť pred zákonom a v príležitosti v tržnej súťaži. Keďže v skutočnosti sú nerovné východiskové podmienky aj výsledky súťaže, vyvolalo to diskusie o tzv. rovnosti štartu. V rámci liberálnych koncepcií je tento problém riešený ako otázka rozširovania hraníc a možnosti slobodného podnikania, zaisťovanie väčšej účasti ľudí v tejto oblasti. Proti tomu stoja sociálne - reformistické tlaky a požiadavky na znižovanie nerovnosti v živote ľudí štátnou reguláciou, zväčšovaním šancí k prístupu ku vzdelaniu sociálne nižších vrstiev, rovnaká odmena za rovnakú prácu, tiež kompenzáciami nevýhod určitých sociálnych skupín sociálnou politikou.

Od začiatku sa proti liberálnym koncepciám formujú **revolučné demokratické, socialistické a komunistické prístupy k otázke spravodlivosti**, ktoré za rozhodujúce kritérium pokladajú **rovnosť**. V marxizme ide najmä o dosiahnutie spoločenskej rovnosti triednym bojom a revolúciou, ktorá by mala v budúcnosti vyústiť do beztriednej spoločnosti, a to na báze odstraňovania súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov a diskriminujúcej deľby práce. V praxi v tzv. reálnom socializme dospel vývoj k tomu, pred čím varoval *K. Marx*, ku „kasárenskému komunizmu“, ktorý bol založený na ideológii rovnosti. V nej sa odráža situácia a túžba najzbedačenejších vrstiev a ohrozených, ktorí počúvajú heslá o majetkovom vyrovnaní, rovnosti v spotrebe, ale často pri obmedzenosti zdrojov, často i o individuálnej rovnosti v myslení, potrebách, postojoch. Sú ignorované diferencované skupinové a individuálne záujmy. Rovnostárske pokusy sú tak často spojené so stratou dynamiky vývoja, s násilným obmedzovaním záujmov skupín a jednotlivcov, s totalitnými tendenciami (stalinizmus, polpotizmus).

V súčasnosti sa stretávame s rôznymi podobami spoločenskej nerovnosti, prejavujú sa v nej rôzne typy a formy vzťahov, prehľbujú sa ostré konflikty, ale hľadá sa i spoločenský konsenzus a riešenie sociálnych rozporov, ktoré vyplývajú z nerovnosti. V sociológii sa vykryštalizovali **dva hlavné prístupy** ku štúdiu vertikálnych rozdielov a vzťahov ľudí na rôznej úrovni hierarchie :

- triedny - zdôrazňuje väčšinou polárne až antagonistické vzťahy
- stratifikačný - zdôrazňuje skôr kontinuálne rozdiely v postavení a možnosť výkonovo orientovanej sociálnej mobility.

Triedne rozdiely boli chápané ako výrazné prejavy nerovnosti majetku, moci, práce - nepráce, ako výraz vzťahov vykorisťovania, ktoré ústilo do triednych rozporov a bojov. V *Marxovom* ponímaní sú triedne vzťahy založené na vzťahoch k výrobným prostriedkom, pozícií v deľbe práce, vo výmene a rozdeľovaní. Revolučné odstránenie súkromnovlastníckeho privlastňovania a odstránenie starej deľby práce spätej s týmto druhom privlastňovania a s úrovňou rozvoja výrobných síl malo viesť k beztriednej spoločnosti, v ktorej sa mali naplniť predpoklady plného slobodného rozvoja jednotlivca. Vedúcou silou tohto procesu mala byť robotnícka trieda.

Postupne však chápanie triednych vzťahov (okrem ortodoxného marxizmu) prešlo podstatnými zmenami. Bola odmietnutá myšlienka o revolučnom poslaní proletariátu a o nutnosti politickej revolúcie. Spoločné pre nemarxistické varianty triedneho prístupu je odmietanie vlastníctva výrobných prostriedkov vo funkcii určujúceho jadra triednych vzťahov.

V súčasnosti sa uplatňujú niektoré **modernizované verzie**, v ktorých je **základným kritériom** príslušnosti k triede zamestnanecký vzťah (zamestnanec - zamestnávateľ, podnikateľ bez zamestnancov), miera kontroly pracovnej sily a práce (vlastnej i cudzej) a autonómia. V skupine zamestnancov, príslušníkov rôznych povolání vzniká kombináciami „**riadiaci vzťah**“ (s vysokou autoritou a autonómiou, privilegovaným postavením v práci, kariére, sociálnych istotách, podiele na spotrebe), **stredný prechodný vzťah** (napr. majstri, technici, úradníci) a **námezdný vzťah** (s nízkou mierou autority a autonómie, relatívne nízkym postavením v práci, v sfére sociálnych istôt aj rozdeľovaní). Ďalšími hľadiskami sú sektory ekonomiky (poľnohospodárstvo, priemysel, služby), charakter, zložitosť a kvalifikovanosť práce. Tento modernizovaný prístup umožňuje využitie v konkrétnej sociologickej analýze a v empirickom výskume.

Stratifikačný prístup vznikol ako alternatíva marxistickej teórie tried. Nemecký sociológ *M. Weber* ponúkol „mnohorozmerný model stratifikácie“ založený na **statusovej hierarchii**. Spoločnosť sa tak delí na horné, stredné a dolné vrstvy (stavy), ktoré sú vymedzované rôznymi **subjektívnymi** (sebazaradenie, zaradenie druhých, prestíž) a **objektívnymi kritériami** (príjem, moc, zložitosť práce, povolanie, vzdelanie) a to jednotlivo alebo v kombináciách. Vrstvy sú tvorené jednotlivcami (ich rodinami), ktorí dosahujú približne rovnaký stupeň uvedených vlastností, majú odborný status, ktorým sa líšia od jednotlivcov a skupín stojacich vyššie a nižšie. **Sledované charakteristiky statusu vykazujú v stratifikovaných spoločnostiach úzku súvislosť a konzistenciu**. Zvyčajne je s vyššou zložitosťou práce spojená vyššia prestíž, kultúrna úroveň, príjem a naopak. Existujú však aj skupiny, v ktorých sú stratifikačné hľadiská v nesúlade (vysoké príjmy u nekvalifikovaných).

Najucelenejšou koncepciou spoločnosti sa stal **štrukturálny funkcionalizmus** (*T. Parsons*), ktorý chápe spoločnosť ako sociálny systém, v ktorom rozmanité roly majú rôzny funkčný význam pre celok systému. Rôzne roly (povolanie, zaradenie v deľbe práce a riadení) vyžadujú rôznu kvalifikovanosť, zručnosť, zodpovednosť a môžu ich dosahovať jedinci s rôznymi predpokladmi. Motiváciou pre výkon náročnejších rôl je systém rozdielnych odmien (bohatstvo, moc, prestíž). Sociálna nerovnosť je funkcionálna, prispieva k výkonovej orientácii a k úspešnému fungovaniu spoločenského systému. Každý má šancu ku spoločenskému vzostupu podľa svojho výkonu. Nerovnosť je stimulom výkonovej spoločenskej klímy a výkonovej spoločnosti schopnej obstať v súťaži s inými.

Štrukturálny funkcionalizmus bol kritizovaný za podceňovanie úlohy konfliktu, ktorý vyplýva práve z nerovného postavenia ľudí. Na to poukazuje nielen marxizmus a sociológovia, ktorí sú marxizmu blízki (napr. frankfurtská škola), či takí, ktorí posudzujú spoločnosť z reformne demokratických pozícií (*C. W. Mills*), ale najmä tzv. teória konfliktu. Títo sociológovia poukazujú na hlboké sociálne a kultúrne nerovnosti a problémy, rozdiely a konfliktnosť záujmov, ich spoločenské súvislosti. V chápaní sociálnej štruktúry vystupuje do popredia najmä delenie spoločnosti na základe postavenia v štruktúre moci (*R. Dahrendorf*). Triedy a rôzne skupiny (napr. aj etnické) môžu žiť vedľa seba a spolu, v súlade, príp. sa ich záujmy v rôznych oblastiach stretávajú (v ekon., sociálnych vzťahoch, v politickej, kultúrnej oblasti a podobne). Môže dochádzať ku spolupráci, súťaži, konfliktom. Konflikt zase môže nadobudnúť aj povahu triedneho konfliktu v marxistickom zmysle, môže byť dezintegrujúci, zničujúci

(revolúcie, občianske vojny). Aby takúto podobu nenadobudol, mal by byť regulovaný, usmerňovaný, čo znamená, že musia byť riešené rozpory záujmov, z ktorých vyplýva. Konflikt je potom stimulujúcim, dynamizujúcim faktorom vývoja, prebieha na báze súhlasu so základnými hodnotami, umožňuje lepšie definovanie vzájomných vzťahov a záujmov na základe prijatých pravidiel.

Naša spoločnosť je v súčasnosti v stave transformácie, s ktorou sa viaže zmena sociálnej štruktúry. Zreteľné zmeny nastali v oblasti disponovania majetkom získaným reprivatizáciou a v rozširovaní sféry súkromného podnikania. Po dlhodobo formovanej nivelizácii pracovných príjmov a psychológii rovnostárstva, zdôrazňovaní askripcie v zaradovaní a hodnotení ľudí (triedny pôvod, politické členstvo a „angažovanosť“) sa začalo presadzovať hľadisko podnikavosti, súťaže, výkonu. Zmeny štruktúry ekonomiky, odvetví, profesií môžu zásadne zmeniť štruktúru spoločnosti v mnohých smeroch, povedú k významným mobilitným pohybom - sťahovanie za prácou, rekvalifikácie, úspešné a veľmi rýchle vzostupy, ale aj časté pády. To všetko so sebou poniesie na jednej strane tendencie k modernizácii, v určitej perspektíve k celkovému vzostupu, ale na druhej strane aj rast sociálneho napätia, možnosti konfliktov z rastu sociálnych rozdielov. Aktuálne sa prejavujú prehlbujúce sa rozdiely vo vývoji oblastí, miest, ale rastie tiež napätie medzi obyvateľstvom podľa národnostnej alebo etnickej príslušnosti.

9.3. Sociálna stratifikácia

Je to charakteristický znak každej spoločnosti, tzn., že spoločnosť netvorí sociálne homogénny celok, ale že je vnútorne rozdelená do vrstiev s odstupňovaným podielom na statkoch, ktoré sú v nej cenené a považované za nedostatkové. Ak je prístup k určitému statku zaistený pre všetkých, nepôsobí tento statok ako stratifikačný činiteľ. Podoba stratifikácie každej spoločnosti má kľúčový význam pre pochopenie jej celkovej povahy, pretože stratifikácia je odrazom toho, čo je v danej spoločnosti považované za najvyššie hodnoty.

Sociológovia uvádzajú medzi základnými kritériami, ktoré stratifikujú spoločnosť:

- podiel na moci
- veľkosť majetku
- prestíž (zvyčajne chápaná ako prestíž povolania).

Existujú dva protikladné výklady týkajúce sa povahy sociálnej stratifikácie. Podľa stúpencov konsenzuálneho poňatia (najmä štrukturálnych funkcionalistov) existuje

stratifikácia preto, že je funkčná, že motivuje ľudí, aby sa uchádzali o pozície, ktoré sú pre celok významné a ktoré pritom vyžadujú náročnú prípravu spojenú s mnohými obeťami. Nerovnosť odmien túto náročnosť kompenzuje a zaručuje, že najdôležitejšie pozície budú obsadzované najvhodnejšími kandidátmi. Teória konfliktu kladie dôraz skôr na reálne záujmy súperiacich indivíduí než na často fiktívne „potreby spoločnosti“. Výška odmeny rôznych pozícií je stanovená ako výsledok súperenia týchto pozícií, je tiež výsledkom konfrontácie jednotlivcov a skupín hájajúcich najmä vlastné záujmy.

Vymedziť systém sociálnej stratifikácie určitej spoločnosti je konceptuálne aj čisto technicky mimoriadne zložité. Je ťažké stanoviť, ktoré faktory hrajú v sociálnom rozvrstvení akú veľkú úlohu a ešte ťažšie je tieto faktory merať. Kým napr. v prípade majetku alebo príjmu možno spoločnosť rozdeliť pomerne jednoznačne, meranie podielu na moci je oveľa komplikovanejšie. V prípade prestíže vstupujú do hry čisto subjektívne postoje, ktoré nemusia zodpovedať objektívne nameraným hodnotám podielu na majetku a na moci. Ak stratifikačné stupnice sociológov rozoznávajú zvyčajne 5,6,7, alebo viac vrstiev, nemusí to ešte znamenať, že ľudia skutočne konajú odlišne voči príslušníkom týchto vrstiev. Zdá sa, že zvlášť pre členov nižších vrstiev je videnie spoločnosti zjednodušené na kategórie MY a ONI. Dá sa povedať, že samotné vypracovanie akéhokoľvek jemného a sofistikovaného stratifikačného modelu (schémy) má len podmienenú hodnotu. Nemôže byť cieľom samé o sebe. Jeho prínos začína až tam, kde možno s jeho pomocou odhaliť súvislosti a vysvetliť sociálne javy, ktoré zostávajú samým sociálnym aktérom skryté a nepochopiteľné. (Např. stratifikačné zmapovanie nemeckej spoločnosti 20. a 30. rokov umožnilo formulovať hypotézy o sociálnych zdrojoch a oporách fašistického hnutia). Bez tohto druhého kroku zostávajú stratifikačné schémy viac či menej hračkou zodpovedajúcou mentalite sociológov ako príslušníkov stredných vrstiev citlivých na to, za čo sú svojimi bližšími považovaní.

Pre teóriu sociálnej stratifikácie malo základný význam rozlíšenie stavov, tried a mocenských skupín (strán) spracované *M. Weberom*. Konkrétne techniky merania však boli rozpracované v 20. a 30. rokoch 20. storočia v USA manželmi *Lyndovými* a *L. Warnerom*, v Nemecku a v Dánsku *T. Geigerom*. *L. Warner* rozpracoval ako subjektívne ocenenie skutočnej pozície mestských komunit, tak objektívne meranie založené na faktoroch povolania, zdroja príjmov, typu obydlija a oblasti bývania. V rôznych obmenách sa tieto postupy dodnes používajú. Značné problémy vznikajú, ak majú byť použité pri porovnaní sociálneho rozvrstvenia kultúrne vzdialených spoločností (např. americkej a indickej). Porovnateľnejšie výsledky prinášajú komparácie krajín,

ktoré prešli štádiom priemyselnej revolúcie. Ukazuje sa, že základné hodnoty zviazané s pocitom nedostatkov istých statkov sú v týchto krajinách podobné.

Strata (vrstva)

Týmto termínom označujeme široké skupiny, ktoré sa od seba líšia podľa celej sústavy kritérií, čiastočne materiálnej povahy (vlastníctvo, príjem, životný štandard, obydlie, skupina povolání a pod.), čiastočne kultúrno-ideovej povahy (vzdelanie, životný štýl, sociálne správanie, prestíž povolání, stupeň referenčnosti jednotlivých skupín), čiastočne politickej a všeobecno-sociologickej povahy (spoločenská pozícia a status v hierarchii riadenia).

Väčšina autorov považuje za základné **3 stratifikačné systémy**, ktorých základ tvoria historicky špecifické formy (typy) sociálnych vrstiev:

1. kastový

2. stavovský

3. triedny

Trieda, triedy

Vznikli ako výsledok živeľnej ekonomickej činnosti ľuďi i ako následok javov, ktoré táto činnosť vyvolala. Triedne zoskupenie je predovšetkým spoločenstvom a ekonomicou skupinou, skupinou ekonomickej aktivity. Rozdiely sú dané rôznym postavením a rôznym miestom v určitom systéme spoločenskej výroby

Sú definované ako veľké skupiny, ktoré sa od seba líšia rôznym druhom ekonomickej činnosti a svojou činnosťou zaujímajú určité miesto v určitej sústave spoločenskej výroby. Ide teda o určitú formu ekonomickej činnosti v určitom, historicky danom výrobnom systéme. Má vždy aj príslušnú historicky podmienenú formu privlastnenia bohatstva a vecí predstavujúcich bohatstvo, je vždy určitým vzťahom ľuďi v procese vlastnej produkcie, znamená vždy určité rozdelenie funkcií a rôľ pri riadení a organizovaní prác a podmieňuje aj formy a rozsah rozdeľovania na výsledkoch výroby.

9.4. Sociálna mobilita

Označuje pohyb osôb medzi pozíciami v rámci sociálneho rozvrstvenia (rozčlenenia) spoločnosti. Z hľadiska mobilityných možností môžeme spoločnosti deliť na *uzavreté a otvorené*. Krajným typom uzavretých spoločností je kastové zriadenie, v podmienkach ktorého je každá zmena sociálnej pozície v priebehu života prísne tabuizovaná. Aj stavovské spoločnosti poznajú spravidla len nízku mieru mobility. Ideológia modernej spoločnosti je naopak postavená na téze o demokratizácii možností sociálneho vzostupu.

Základné kategórie mobility obsahuje práca *P. A. Sorokina Social Mobility (1927)*. Rozlišuje mobilitu *vertikálnu a horizontálnu*, pričom prvá môže mať vzostupný či zostupný charakter, kým druhá vypovedá o prechode z jednej sociálnej skupiny do inej bez toho, aby pritom došlo ku zmene celkového statusu osoby. Sociologické štúdie skúmajú zväčša typ vertikálnej mobility. Ďalšie delenie mobility zohľadňuje pohyby v priebehu života jednotlivca, kariéra dosiahnutá v priebehu života, zmeny jeho sociálnych pozícií a nazývame ho intrageneračnou mobilitou, kým pod intergeneračnou mobilitou rozumieme pozorovanie sociálneho vzostupu či zostupu medzi generáciami detí, rodičov prípadne prarodičov (v staršej literatúre sa stretneme s vymedzením kategórií: synov, otcov, prípadne dedov vzhľadom k tomu, že sociálna pozícia žien a teda aj ich mobilityné dráhy boli dané pozíciami mužov).

Problém sociálnej mobility, ktorej zisťovanie môže vyzeráť na prvý pohľad ako čisto technická otázka, je silne ideologicky zaťažený. Koncepcia mobility implicitne zahŕňa presvedčenie o úplnej prirodzenosti nerovnosti sociálnych pozícií, ani historicky nie je pripúšťaná možnosť takého usporiadania, v ktorom by všetky pozície mohli mať porovnateľnú atraktivnosť, takže by nebol dôvod usilovať sa len o časť z nich. Tento predpoklad je zrejme reálny, jeho dôsledky však môžu spochybniť mnohé ilúzie o povahe moderných demokratických spoločností. Prežívajú v nich jasne silné aristokratické a stavovské rysy. Druhým implicitným predpokladom teórie mobility je to, že o dosiahnutie vyšších pozícií sa vyplatí usilovať sa len individuálne, akúkoľvek kolektívnu akciu treba zavrhnúť, pretože by ohrozila naše vlastné šance. V tomto zmysle možno teóriu mobility považovať za sociologickú formalizáciu mentality úradného karietizmu. Pretože však moderná spoločnosť je úradnícka a je karietistická, výskumy mobility sú v jej podmienkach úplne legitímne.

Štúdia autorov *S. Lipseta* a *R. Bendixa*, ktorá vyvracia niektoré stereotypné predstavy o charaktere mobility v moderných spoločnostiach, má názov *Social Mobility in Industrial Society* (1966). Autori v nej ukazujú, že vertikálna mobilita nie je v USA o nič vyššia než v západnej Európe, že je bežným sprievodným rysom procesu industrializácie a že samotný vzostup v profesii ešte neznamená prijatie do sociálne vyšších vrstiev, pretože tieto vrstvy dodržiavajú aj v priemyselnej spoločnosti mentalitu výlučného stavovstva.

10. SOCIOLOGIA SKUPÍN

10.1. Sociálne skupiny – pojem, vymedzenie

Veľmi frekventovaný termín nielen v súčasnej sociológii, ale aj v iných vedných odboroch a v hovorovej reči, kde má rôzne významy. Bol prevzatý z francúzštiny (*groupe*), kde na prelome 17./18. storočia bol použitý vo výtvarnom umení na označenie osôb, predmetov a podobne, ktoré k sebe patria (napr. na obraze). Odtiaľ sa dostal do hovorovej reči na označenie *spoločných vnútorných vzťahov medzi vecami, osobami a pod. (napr. druh, kategória) a aj v ďalšom použití si často udržal tento význam (napr. skupina ako štatistický termín, označujúci sociálnu kategóriu)*. Do sociológie a sociálnej psychológie sa dostal dosť neskoro, ale zaujal tu miesto, ktoré dovtedy patrilo pojmu „spoločnosť“ a stal sa práve tak mnohoznačným a konfúznym.

Sociológia sa skupinami začala zaoberať pomerne neskoro. Mnohí sociológovia 19. a začiatku 20. storočia sa sústredili len na spoločnosť ako celok. Postupne sa však tento pojem – **skupina** - stáva doslova ústredným pojmom viacerých sociologických teórií a koncepcií. Objavuje sa pri diskusiách o vzťahu spoločnosti a štátu, začína ho používať *Le Play* v súvislosti s rodinou ako elementárnou spoločenskou jednotkou. V istom zmysle novú etapu sociologickej teórie skupín začína *F. Tönnies* svojou dichotómiou *Gemeinschaft* a *Gesellschaft* (pospolitosť a spoločnosť). V súčasnosti je jedným zo základných sociologických termínov a tvorí v niektorých systémoch os sociologického skúmania (*Durkheim, Gumpłowicz, Thomas, Znaniecki, Johnson: sociológia je náuka o skupinách*). Samotný termín je *teoreticko-systematickým pojmom, ktorý má empirický charakter – väčšinou ide o abstraktný, ideálny typ, ktorému sa empirická skupina viac alebo menej približuje podľa zastúpenia určitých znakov*. Vymedzenie skupiny je veľmi rozdielne, často býva použité pre malé skupiny, neformálnu skupinu, tzv. primárnu skupinu atď.

Pri definovaní býva dôraz položený na celok (celistvosť) a na tie faktory, ktoré tento celok držia pokope. Staršie poňatia vymedzujú skupinu širšie a voľnejšie, novšie ju viac špecifikujú, preto má v rôznych poňatiach rôzne významy. Niektoré definície sú užšie, veľmi často používajú *na označenie skupiny nejakú vnútornú väzbu jej členov (interakcia, vzájomné pôsobenie, psychická väzba)*. Existuje celý rad pokusov o typológiu, klasifikáciu a systematizáciu tohto javu:

Small (1905) - pojem skupina chápe ako „najvšeobecnejší a bezfarebný pojem, označujúci rozličné kombinácie osôb“ alebo presnejšie „*pojem skupina slúži ako vhodné sociologické označenie na akékoľvek množstvo ľudí, väčšie či menšie, medzi ktorými sa odhaľujú také vzťahy, že musia byť myslené spoločne*“.

Vierkandt (1928,1931) - považuje skupinu za takú formu sociálneho útvaru, v ktorom pospolitostný vzťah určuje charakter celku.“

Eubank (1932) - „skupina existuje, keď dve alebo viac ľudských bytostí sa vzájomne ovplyvňujú duševným stykom“.

Bauman (1932) – skupina je súbor ľudí, spojených psychickou väzbou.

Sheriff (1953,1956) - považuje za základné znaky skupiny definíciu a vzájomnú závislosť pozícií a rôl a spoločné hodnoty a normy, ktoré regulujú správanie sa členov v skupine, prípadne definuje skupinu (1968) ako „sociálnu jednotku, skladajúcu sa z nejakého počtu jedincov, ktorí sú svojimi statusmi a rolami vo vzájomnom vzťahu, ktorá je v určitom čase a na nejakom stupni stabilizovaná a ktorá má súbor hodnôt alebo noriem, regulujúcich správanie sa členov, aspoň pokiaľ ide o jeho následky pre skupinu“.

Johnson (1960,1968) - vymedzuje skupinu ako sociálne vzťahy, t.j. počet osôb, ktoré vzájomne interagujú; „skupina zahŕňa určitý stupeň kooperácie medzi členmi na dosiahnutie spoločných cieľov“, „bez určitého stupňa kooperácie skupina neexistuje.“

Szczepański (1963) - nazýva skupinou „určité množstvo osôb (najmenej troch), spojených systémom vzťahov, ktoré je regulované inštitúciami, má určité spoločné hodnoty a je oddelené od ostatných pospolitostí určitým princípom odlišnosti.“

Začiatkom 20. storočia *Cooley* zavádza pojem *primárnej skupiny*, v roku 1924 *Park a Burgess* zavádzajú pojem *sekundárna skupina*.

Ako teda chápať sociálnu skupinu – ako samostatný a uzavretý celok alebo ako systém otvorený voči svojmu prostrediu a pritom od neho závislý ?

Ak v začiatkoch sociológie sa o skupinách vôbec neuvažovalo a pozornosť sa sústreďovala len na spoločnosť, v 2. polovici 20. storočia sa rozvinul opačný prístup, predstavovaný najmä nemeckým sociológom *H. E. Richtersom*, prezentovaným v jeho práci *Skupina* (1972). Autor chápe skupinu ako prostriedok na oslobodenie seba aj druhých, ako modernú formu ľudskej existencie. Podľa neho život v skupine má pomôcť jednotlivcovi pri napĺňaní deformovaných a bezobsažných vzťahov k ľuďom novým zmyslom, má rozvíjať jeho sociálnu citlivosť, uľahčiť mu budovanie vzťahov k okoliu na zdravých základoch. Tento prístup poskytuje jeden z receptov na liečbu medziľudských vzťahov. Je otázne, či je dosť účinná takáto liečba, ak neberie

ohľad na celkový stav spoločnosti. Ide o *novodobú verziu sociálneho reformizmu*, v ktorej sú zdôrazňované niektoré črty sociálnych skupín a iné sú ignorované.

Táto koncepcia je vyústením jedného z dvoch trendov vo výskume sociálnych skupín, ktorý má svoj počiatok v 20. rokoch a ktorý zdôrazňoval význam skupiny pre jednotlivca, pre napĺňanie jeho záujmov.

Druhý prístup chápal skupinu ako nástroj organizácie ľudských vzťahov, základňu sociálneho poriadku, zdroj presadzovania nadosobných cieľov, prostriedok ovládania jednotlivcov, ich riadenia.

Dá sa teda hovoriť o *humanizačnej a technokratickej línii* ponímania sociálnych skupín. Sú to krajné polohy, medzi ktorými leží značné množstvo prístupov a ponímaní sociálnych skupín.

Tieto (a iné) rozdielne poňatia skupiny ukazujú na nutnosť vymedzenia určitých *znakov*, ktoré tento sociálny jav odlišujú od iných, teda ide o stanovenie špeciálneho komplexu premenných, *ktoré je možné považovať za zložky „skupinovosti“*.

Sociálnu skupinu možno vymedziť ako kvalitatívne špecifický sociálny útvar, vytváraný určitým počtom istým spôsobom k sebe patriacich členov. Podľa charakteristických a základných znakov (t.j. určitého spôsobu, podľa ktorého členovia k sebe patria), ktoré tento sociálny útvar vykazuje, možno skupiny členiť na určité typy (kategórie). K základným **znakom skupiny** patrí :

1. interakcia (t.j. súbor vzájomných aktivít),
2. kooperácia
3. vytváranie sociálnych noriem, cieľov a hodnôt
4. vedomie „my“ (súňaležitosti a príslušnosti ku skupine)
5. identifikácia
6. štruktúra (diferenciácia sociálnych pozícií – statusov a rôl)
7. veľkosť
8. trvanie

K **d'alším znakom** patrí : *spôsob vzniku, homogenita, solidarita (ochota vzájomnej pomoci), otvorenosť, stabilita, vnútorná kohézia, ovplyvniteľnosť, tradícia, vytváranie auto- a heterostereotypov, autonómia, druh kontroly, druh autority a vonkajší referenčný systém skupiny.*

O podstate skupiny a jej jednoty bolo vypracované množstvo **teórií**, ktoré možno rozdeliť do **5 typov** :

1. sumačná teória (tiež individualistická, atomistická), podľa nej je skupina iba pojmom (fikciou) bez reálnej existencie, tú majú len jednotliví členovia (*A. Comte, H. Spencer*)
2. personalistická, vychádzajúca z funkcionálneho poňatia osobnosti, v ktorom je už obsiahnutá socialita a tým aj sociálne roly, ktoré sa dajú realizovať najmä v skupine (*Walther, Weippert,...*)
3. univerzalisticko-organistická, ktorá považuje skupinu za „transpersonálny princíp jednoty“, organizmus, reálnu celistvosť nadindividuálneho rádu a pod., v ktorých sú indivíduá pasívne a závislé na skupine (*Park, Gumplowicz, Durkheim ...*)
4. tvárová (Gestaltistická) aplikujúca na skupinu zásady tvarovej psychológie (resp. vektorovej a typologickej psychológie), predovšetkým *teórie poľa a životného priestoru*, považuje skupinu za dynamický celok s funkčnými vzťahmi v silovom poli (*Lewin, Lippitt, Cartwright ...*)
5. štruktúrálna–funkcionalistická, chápujúca skupinu ako jeden zo sociálnych systémov, ktorý musí plniť základné funkčné úlohy: udržiavanie vzorcov, adaptácia, dosahovanie cieľa a integrácia (*Parsons*).

Z iného aspektu možno teórie skupiny rozdeliť na

1. sociologické, vychádzajúce zo skúmania skupiny ako celku
2. psychologické, vychádzajúce zo skúmania jedincov ako členov skupiny, prípadne zdôrazňujúcich psychické väzby ako primárne konštituujujúce faktory skupiny. Skupina ako všeobecnosť neexistuje, existuje však množstvo konkrétnych skupín v konkrétnom spoločensko-historickom referenčnom systéme, ako sociálne javy psychickej a empirickej skutočnosti jej členov. Je zložená zo svojich členov, ale ako sociálny jav nie je ich obyčajnou sumáciou.

Čo je sociálna skupina ?

Spoločným znakom všetkých skupín je existencia nejakej hranice, ktorá ich vyčleňuje z okolitého prostredia. Podstatným znakom nie je kvantitatívne určenie, ale to, že skupina je autonómny celkom nadradeným jednotlivcovi.

Sociálna skupina je útvar určený **3 základnými znakmi** :

- a) sociálna interakcia – členov skupiny, ktorá sa deje podľa istých pravidiel. Tieto má každá skupina iné – rodina, školská trieda, náboženská sekta. Pravidlá interakcie závisia

najmä od charakteru skupiny, od činností, ktoré skupina vykonáva, od jej vnútornej štruktúry od skupinových hodnôt, noriem, cieľov ...

b) pocit príslušnosti ku skupine – a stotožnenie sa so skupinou, jej hodnotami, normami, cieľmi, vzormi ... Tento pocit oddeľuje „našich“ a „cudzích“ („my“ a „oni“).

c) skupinová identita – t.j. príslušnosť ku skupine, ktorú uznávajú aj tí, ktorí do skupiny nepatria. Ostatní chápu členov skupiny nielen ako jednotlivcov, ale ako ľudí patriacich do konkrétnej skupiny. **Jednotlivcova identita sa často odvodzuje práve od skupinovej identity** – člen istej rodiny, študent určitej školy a triedy, príslušník národa, člen politickej strany... Ostatní ho tiež tak chápu a podľa toho sa aj k nemu správajú, a zároveň od neho očakávajú isté správanie.

Ďalšími znakmi sociálnej skupiny sú :

- spoločné (skupinové) ciele
- spoločné činnosti
- vnútorná štruktúra
- skupinové hodnoty, normy, vzory správania

Ak v nejakom sociálnom útvare tieto znaky chýbajú, nejde o sociálnu skupinu, ale hovoríme o *agregáte*.

Za sociálnu skupinu nepokladáme ani štatisticky vymedzený súbor osôb, ktoré majú niektoré charakteristiky spoločné. Takéto sociálne agregáty môžu tvoriť napr. ľudia s podobným vzdelaním, príjmami, vybavením domácnosti, povoláním, vekom ... Záujem sociológie sa sústreďuje predovšetkým na skupiny, ktoré majú určitú vnútornú súdržnosť a celistvosť.

Tieto skupiny môžu byť založené na istom *formálnom, funkčnom združení ľudí* (štát, podnik, mesto) a na *vzájomnom bezprostrednom kontakte ľudí* (rodina, parta...). Z tejto skutočnosti vychádzajú niektorí autori, keď určujú *primárne a sekundárne, prípadne formálne a neformálne skupiny*.

Pri zadefinovaní *skupín* zistíme, že *na každú z nich môžeme aplikovať viaceré znaky a na základe toho sa ukáže, že takáto skupina môže predstavovať celkom reálnu sociálnu silu*. Skúmanie sociálnych skupín bez ich zaradenia do konkrétneho – historického kontextu vlastne stráca zmysel, lebo vedie k deformovaniu obrazu určitej spoločnosti. Toto konkrétne – historické začlenenie, berúce do úvahy určité výrobné vzťahy, umožňuje spájať analýzu skupín s analýzou skladby spoločnosti, jej rozdielov

a protikladov, i procesov (napr. sociálnej diferenciacie a homogenizácie), ktoré v nej prebiehajú.

Možno sa pýtať, prečo sa vlastne ľudia spájajú do skupín? Je to otázka na spôsob ľudskej existencie.

Hovoríme, že človek je spoločenský tvor, že môže žiť iba v spoločnosti a v spolupráci s inými ľuďmi. A práve preto utvára rôzne *druhy sociálnych skupín, ktoré plnia rôzne funkcie a uspokojujú tak rôzne potreby svojich členov.*

V zásade môžeme **funkcie**, ktoré sociálne skupiny plnia, rozdeliť na :

a) inštrumentálne (nástrojové)

b) afektívne (citové)

Inštrumentálne funkcie: Mnohé sociálne skupiny vznikajú preto, lebo iba takto združení ľudia môžu dosiahnuť určité miesto a splniť úlohy, ktoré presahujú možnosti jednotlivca. V tomto prípade prevažuje inštrumentálna funkcia (rodina, školská trieda, vedecký tím, akciová spoločnosť...).

Afektívne funkcie: Sú aj skupiny, ktoré plnia prevažne afektívne funkcie – t.j. uspokojujú rôzne psychologické a sociálne potreby svojich členov (potreba ľudskej spolupatričnosti, sociálneho kontaktu, citovej opory, sociálneho vplyvu, úcty ...). Ide o rôzne priateľské skupiny, kluby, záujmové skupiny.

Sociálne skupiny zväčša plnia obidva druhy funkcií, pričom jedna z nich prevažuje. Táto dominancia sa môže aj meniť.

Zhrnutie :

Pojem sociálnej skupiny je pomerne všeobecným označením mnohých foriem spoločenských vzťahov – od tých, ktoré vyplývajú z podstatných črt spoločnosti (napr. výrobných vzťahov), až po vzťahy založené na postavení (v organizácii, podniku) alebo na osobných kontaktoch (rodina, parta).

10.2. Skupinová štruktúra

Pojmom sociálna skupina označujeme mnohé **formy** spoločenských vzťahov:

- 1) tie, ktoré majú svoj pôvod v podstatných črtách spoločnosti (napr. vo výrobných vzťahoch)
- 2) tie, kde sú vzťahy založené na postavení (v organizácii, podniku)
- 3) tie, kde sú vzťahy založené na osobných kontaktoch (rodina, parta).

Sociálna skupina je celistvým sociálnym útvarom, ktorý má charakter systému.

Tento môže byť buď uzavretý alebo otvorený, pričom pre sociálny systém platí :

- *absolútna uzavretosť je nemožná*

- *absolútna otvorenosť je nepredstaviteľná* (stratili by sa hranice systému a nebolo by možné ho definovať). Ide skôr o mieru ovplyvnenia systému okolím a záleží na miere závislosti systému na okolí.

Základné **znaky systému** sú :

- a) celistvosť – t.j. celok je viac než suma častí, lebo vzájomné interakcie týchto častí vytvárajú novú realitu;
- b) dynamika – správanie sa celku a jednotlivých častí a zmeny v súvislosti s vonkajšími vplyvmi;
- c) štruktúra – celok je chápaný ako štruktúrovaný, t.j. skladá sa z viacerých častí na viacerých úrovniach, ktoré na seba vzájomne pôsobia a prispievajú k fungovaniu celku;
- d) vlastná aktivita – nie je len odozvou na vonkajšie vplyvy, ale vychádza z vlastnej orientácie na cieľ a smerovanie v jednotlivých činnostiach.

Kľúčovou charakteristikou systému je jeho **štruktúra**, popisovaná v termínoch :

- a) prvok – ktorákoľvek časť systému, ktorá je ďalej nedeliteľná, resp. z hľadiska definície celku nie je nutné ju ďalej deliť. V sociálnych systémoch s veľkým množstvom jedincov býva takým prvkom človek, jedinec (ako integrovaná bytosť).
- b) subsystém – časť celku, ktorá je tiež usporiadaným štruktúrovaným celkom (napr. pracovný tím podniku).
- c) systém – celok, zreteľne sa vydeľuje zo svojho okolia zameraním na plnenie svojich cieľov. Z hľadiska týchto cieľov je stanovená dominantnosť väzieb medzi jeho časťami. Pri *otvorených systémoch* je dôležité *rozlíšenie vnútorných a vonkajších väzieb a teda aj hraníc systému* (aby doňho neboli zahrnuté aj také väzby, ktoré hranice systému neprimerane rozšíria, čím by sa stratila podstata celku).
- d) vyšší systém – je celok, v rámci ktorého je skúmaný systém spojený s inými. Týmto je prostredie, v ktorom sa definovaný systém vyskytuje alebo pohybuje, a vyšší systém ho usmerňuje v záujme vlastného usporiadania.

Sociálny systém je zložitý, relatívne uzavretý a dynamický (už svojou podstatou). Ale sociálne procesy a sociálne vzťahy, v ktorých sa sociálne javy vytvárajú, sú neurčité len zdanlivo.

Sociálne systémy obsahujú 2 typy **väzieb**, ktoré sú charakteristické pre každé zoskupenie ľudí :

- koordinácia – t.j. väzby, ktoré vyjadrujú návaznosť jednotlivých činností na rovnakej úrovni
- hierarchia moci – väzby, ktoré vyjadrujú vzťahy nadriadenosti a podriadenosti. Zároveň umožňujú koordináciu a orientujú celok na dosiahnutie cieľa.

Vo všetkých sociálnych systémoch, t.j. vo všetkých druhoch a typoch skupín, prebieha proces vzájomného pôsobenia ich členov. Pritom medzi nimi vznikajú mnohé vzťahy, utvára sa určité usporiadanie sociálnych interakcií a vzťahov, jednotliví členovia v nich nadobúdajú rôzne postavenie, zaujímajú rôzne pozície. Takto vzniká *štruktúra skupiny – sústava sociálnych interakcií a vzájomných vzťahov členov skupiny, ktorá skupinu charakterizuje ako celok.*

Štruktúru sociálnych skupín možno vysvetliť a pochopiť prostredníctvom skupinových **statusov** a **rôl** členov skupín.

- Sociálna pozícia (status) – je vymedzenie miesta v sociálnej štruktúre. Súčasťou tohto miesta vymedzeného vzťahmi k jeho okoliu je tiež určenie činností, ktoré sú na tomto mieste žiaduce pre zachovanie celku. Sociálna pozícia je ďalej stanovená pravidlami správania, právami a povinnosťami, ktoré z činnosti na danom mieste vyplývajú (logickej alebo historickej).

- Sociálna rola – je určitý spôsob správania sa človeka, ktoré je objektívne i subjektívne dané sociálnou pozíciou. Výkon sociálnej roly musí zodpovedať prijatým normám a očakávaniam ostatných ľudí voči jej nositeľovi. Prijatie istej roly nemusí byť celkom dobrovoľné. Bez ohľadu na to, prijatím roly sa človek vystavuje tlaku, ktorý modifikuje jeho individuálne zvláštnosti a vytvára i hranice pre prejavy jeho osobnosti. Sociálna rola je určená nadindividuálnymi, sociálnymi vzťahmi vznikajúcimi medzi ľuďmi pri určitej činnosti. Konkrétne stanovenie roly závisí na úlohách, cieľoch, záujmoch a poznatkoch, s ktorými je spätá. Závisí na záujmoch malých a veľkých skupín, na ich životných podmienkach, skúsenostiach, hodnotách, normách.

Vlastná realizácia roly je výslednicou pôsobenia pevných požiadaviek (oficiálnych, diktovaných potrebami sociálnej inštitúcie) a požiadaviek, spontánne vzniknutých v spoločenstvách, pričom súčasne pôsobia individuálne predstavy a snahy jedinca, ktorý

plní danú rolu. Výsledkom sú *rôzne štýly správania* v rámci danej roly, úrovne aktivity pri plnení požiadaviek roly a miery stotožnenia sa s rolou (výkon roly).

O sociálnej pozícii a sociálnej role má zmysel hovoriť len v súvislosti so sociálnymi skupinami. Vzhľadom na to, že sa môžu vyskytovať ako v podobe formálnych organizácií, tak aj v podobe neformálnych vzťahov, líšia sa aj ich štruktúry.

Vo formálnej organizácii sú 4 **základné štrukturálne rezy** :

- a) funkčný
- b) hierarchický
- c) komunikačný
- d) kontroly

Funkčná štruktúra - vychádza z *cieľov a činností organizácie*. Tieto sú logicky radené vo vzájomných väzbách daných deľbou práce. Zaisťujú ich príslušné pracovné skupiny, ktoré sú zložené z pracovníkov s potrebnou profesiovou špecializáciou. Kooperačné vzťahy vyjadrujú faktickú spoluprácu v organizácii.

Ak sledujeme sociálny systém z hľadiska funkčnej štruktúry, prejavuje sa v podobe radu sociálnych pozícií a s nimi spojených rôľ (t.j. štandardov správania). Výkon činností, ktoré sú nutné na dosiahnutie cieľov, predstavuje pracovnú náplň jednotlivých organizačných útvarov a oddelení. Ďalšia deľba činností prebieha v rámci pracovných skupín. V nich je pre jednotlivé pracovné miesta vymedzený okruh a náplň pracovnej činnosti a jej väzby na pracovné činnosti iných pracovníkov.

Je to teda *deľba práce*, ktorá podmieňuje vznik štruktúry kooperačných vzťahov medzi jednotlivými pracovníkmi a pracovnými skupinami. Jej fungovanie je základným predpokladom pre dosiahnutie spoločných cieľov – úspešnosť každého pracovníka je podmienená zodpovedajúcou činnosťou ostatných, s ktorými je spojený kooperačnými vzťahmi. Odchýlky v konaní jedného pracovníka sa zvyčajne prejavujú v podobe prekážok a ťažkostí, ktoré bránia tomu, aby ostatní pracovníci mohli primerane konať.

Hierarchická štruktúra - sleduje *vzťahy vzájomnej nad- a podriadenosti*. Ide o *hierarchiu moci*. Existencia mocenských vzťahov znamená, že určité pracovné miesta (miesta riadiacich pracovníkov) sú vybavené väčšou právomocou v rozhodovaní než iné (miesta podriadených a radových pracovníkov).

Právomoc zahŕňa oprávnenie i povinnosť pôsobiť na iných, robiť určité rozhodnutia v stanovenom rozsahu, čase aj obsahových otázkach a zodpovedať za konanie podriadených. Sú to *vzťahy jednosmerné smerom zhora nadol*. Jednotlivé riadiace funkcie sa vyčleňujú najmä na základe *technologických hľadísk* (zodpovedných

za jednotlivé technologické úseky), *priestorových hľadísk* (zodpovedných za jednotlivé útvary), *časového hľadiska i obsahového členenia* riadiacej činnosti. Tá obsahuje vytýčenie cieľov a prostriedkov na ich dosiahnutie, organizovanie, vlastné operatívne pôsobenie v procese plnenia úloh a kontrolu ich plnenia.

Komunikačná štruktúra - *zaisťuje prenos informácií potrebných pre koordináciu a riadenie*. Hlavným kritériom kvality komunikačnej siete je to, do akej miery umožňuje rýchly a adresný prenos informácií bez deformácií ich obsahu. *Komunikačné vzťahy sú dvojsmerné* – odosielateľ a príjemca informácie si môžu vymieňať svoje úlohy, či už sú vo vzťahu hierarchickom alebo kooperačnom.

Kontrolná štruktúra - *je to štruktúra spätnej väzby*. Vykonávajú ju riadiaci pracovníci i špecialisti, vrátane inštitucionalizovanej skupiny pracovníkov (napr. oddelenie kontroly). Jej prostredníctvom sa získavajú informácie o správnosti stanovených cieľov, adekvátnosti zvolených postupov a prostriedkov. Na jej základe je možné prehodnotiť a meniť pôvodné zámery, odhaľovať príčiny chýb a nedostatkov ako i slabé miesta v práci pracovníkov a pracovných skupín. Kontrolné vzťahy umožňujú pôsobiť na pracovníkov, prenášať a zovšeobecňovať skúsenosti z práce a získať poznatky, informácie o postojoch a názoroch ľudí.

Štruktúra neformálnych vzťahov

Viaže sa na existenciu neformálnych skupín v sociálnych systémoch organizácií, kde tieto vznikajú celkom spontánne. Vzťahy medzi ľuďmi vznikajú a silnejú vďaka spoločným alebo podobným hodnotám, záujmom a potrebám, spoločnej činnosti, spoločne zdieľanému priestoru v priebehu týchto činností a dlhodobým kontaktom ľudí na pracoviskách.

V priebehu času sa jednotlivci vzájomne spoznávajú a zaujímajú voči sebe postoje. V priblížení, v postojoch vyjadrujúcich blízkosť voči druhému, sa objavujú spoločné potreby a záujmy. Niekedy sú to už záujmy, ktoré vychádzajú z mimopracovného prostredia, napr. koníčky, rodinný život. Často sa však profilujú spoločné záujmy aj priamo na pracovisku. Vtedy ide o záujmy pracovného rázu, napr. zdokonalenie pracovných, technologických postupov, zvýšenie kvality, lepšia organizovanosť práce ...

Príčiny vzniku neformálnych skupín v pracovnom prostredí sú dvojaké :

- je to prejav nedostatkov formálnej štruktúry organizácie, ktorá neobsiahne a nie je schopná regulovať všetky vnútropodnikové procesy;

- vyplývajú zo zákonitostí správania jedincov, vychádzajúceho z racionálnych a iracionálnych pohnútok.

V rámci neformálnej štruktúry organizácií vznikajú sympatizujúce, priateľské skupiny, ktoré môžu zahŕňať širší okruh ľudí než len zamestnancov organizácie. Vzťahy medzi nimi sa vyjadrujú v pojmoch – práva, záväzky, prestíž a vplyv.

Neformálne skupiny ustanovujú pre svojich členov pravidlá správania, formujú normy, ktoré vychádzajú zo sústavy ideí a hodnôt a skupinových činností. Význam neformálnych skupín v organizácii je najmä v tom, že uľahčujú sociálnu komunikáciu, čiastočne slúžia ako sociálna kontrola a silne ovplyvňujú formovanie postojov, noriem a hodnôt, ktoré vytvárajú celkovú kultúru organizácie.

Podobne ako formálna štruktúra aj štruktúra neformálnych vzťahov vzniká a rozvíja sa na základe týchto princípov :

- Stanovenie cieľov, vznik hodnôt a noriem v skupine - toto slúži na celkovú orientáciu členov, reguláciu ich správania (konania) a identifikáciu skupiny.

- Hierarchia autoritatívnych vzťahov - v neformálnych skupinách sa vyčleňujú jedinci s väčšou prestížou a autoritou, ktorí majú vo vzťahu k ostatným dominantné postavenie. Táto hierarchia však nie je jednoznačne stanovená. V skupine môže byť jeden alebo viac *vodcov*. Spravidla sa profilujú v rôznych *oblastiach fungovania skupiny* (reprezentant, koordinátor, sťažovateľ a pod.). Na rozdiel od formálnej organizácie v neformálnych skupinách sú i členovia, ktorí stoja na okraji vnútorného života týchto neformálnych skupín, buď z vlastného rozhodnutia alebo preto, že sú z nich vytláčaní.

- Komunikácia - neformálna komunikačná sieť má vlastné zdroje informácií i kanály, ktorými sa informácie šíria. Táto sieť rešpektuje neformálnu štruktúru a šírenie informácií je veľmi rýchle, pružné a operatívne. Zvyčajne v neformálnej sieti chýba inštitúcia overovania vierohodnosti a neexistuje záruka úplnosti a vyváženosti informácií. Pohybujú sa v rovine „čo ostatných môže zaujímať“.

- Kontrola - sankcie a sankcionovanie. Konanie členov neformálnych skupín je sústavne kontrolované a hodnotené. Jedinec musí svoju skupinovú príslušnosť neustále potvrdzovať. Konanie v prospech skupiny je odmeňované najmä zvyšujúcou sa prestížou člena, konanie vybočujúce z prijatých noriem je trestané prejavmi nevôle, sociálnou izoláciou, príp. fyzickým napádaním.

Vzťah formálnej organizácie a štruktúry neformálnych skupín nie je jednoznačný. Neformálne skupiny môžu pomôcť *upevňovať formálnu organizáciu*, ak sa

vytvoria vo formálnych pracovných skupinách priateľské neformálne vzťahy, hodnoty a normy, ktoré zodpovedajú formálnym, a pokiaľ formálny vedúci je aj neformálnym vodcom, autoritou s vysokou úrovňou prestíže. *V prípade nesúladu formálnej a neformálnej štruktúry bývajú funkcie neformálnej štruktúry viac – menej paralyzované.*

10.3. Príklady rôznych druhov skupín

Malá skupina

- označenie používané často tiež ako synonymné s označením „neformálna“, „primárna“, „intímna“ a pod. skupina, ale tiež pre sociálnu skupinu vôbec. Stále viac sa používa termín „malá skupina“ vtedy, ak chceme predísť rôznym hodnotiacim výkladom termínov (ako primárna alebo intímna skupina).

B. Berelson – G. A. Steiner (1964) definujú malú skupinu ako „agregát ľudí od dvoch do nešpecifikovaného, ale nevelmi veľkého počtu, ktorí sa vzájomne združujú vo vzťahoch tvárou v tvár počas rozsiahlejšieho časového obdobia, ktorí sa z istého hľadiska líšia od ostatných okolo seba, sú si vzájomne vedomí svojho členstva v skupine a ktorých osobné vzťahy sú chápané ako cieľ sám o sebe. Nie je možné určiť presne hornú hranicu počtu členov neformálnej skupiny okrem obmedzenia obsiahnutého v požiadavke, že všetci členovia sú schopní byť v priamych osobných vzťahoch v rovnakej dobe – čo zhruba znamená hornú hranicu okolo 15 – 20 členov“.

J. Szczepański uvádza, že malé skupiny „sú zvyčajne spojené väzbou priateľských vzťahov, prevažujú v nich bezprostredné osobné styky, vzťahy medzi členmi týchto malých skupín sú regulované neformálnymi inštitúciami. Môžu však existovať tiež *malé účelové skupiny*, vytvorené pre realizáciu špeciálnych úloh, v ktorých sú vzťahy medzi členmi regulované rigoróznymi služobnými predpismi. Veľmi často sú malé skupiny stotožňované so skupinami prvotnými, čo nemusí byť vždy pravda.

Niektorí uvádzajú ako malú skupinu aj 30-40 člennú *diskusnú skupinu*, ak môžu byť jej členovia v priamej interakcii. Interakcia členov teda musí byť možná bez sprostredkovateľov, bez medzičlánkov.

Keďže sa malá skupina nedá presne kvantitatívne určiť (vo všeobecnej rovine) na jej vymedzenie sa používajú **znaky**, ktoré pomáhajú odstrániť tento nedostatok: - *členovia sú v priamom styku a priamej interakcii v určitých časovo-priestorových dimenziách.*

- *spodná hranica* : 3 členovia, *horná* je daná *diferencovaným kritériom* – s ohľadom na možnosti uplatnenia štatistických postupov býva jej hranica vymedzená cca 30 členmi.

Malá skupina môže byť formálna – neformálna, účelová, demokratická, prototypová atď., môže ňou byť kolektív, rodina, gang, pracovná skupina ... – jej opakom je veľká skupina.

Komunita

– termín prebratý z anglosaskej literatúry (community) a v zhode s nemeckým používaním (a prekladom) chápaný ako obec v najširšom zmysle slova, čo veľmi nepresne vystihuje anglosaský originál a navodzuje zúžené chápanie.

Tomuto termínu sú priradované rôzne obsahy, napr. spoločnosť, sociálna organizácia, sociálny systém, dedina, mesto, kmeň alebo národ ... Napriek tomu sa veľa autorov zhoduje v tom, že *komunita má špecifické územné ohraničenie, často obmedzeného charakteru*. Takto ju chápe veľa sociológov, napr.:

T. Parsons – podľa neho je spoločnosťou (kolektivitou) účastníkov, deliacich sa o ohraničenú územnú oblasť ako základ pre uskutočňovanie najväčšej časti ich každodenných činností.

J. Musil - podobne vymedzuje obec čiže spoločenstvo

B. E. Mercer - ju považuje za „funkčne spojenú agregáciu ľudí, ktorí žijú v určitej dobe v zvláštnej geografickej lokalite, podieľajú sa na spoločnej kultúre, sú usporiadaní do sociálnej štruktúry a prejavujú vedomie svojej jedinečnosti a separátnej identity ako skupina“.

G. P. Murdoch (1949) rozlišuje lokálne komunity, ktoré delí na tri **typy** :

1) *sťahovavé (kočovné) tlupy*

2) *zoskupené a usadlé dediny*

3) *susedstvo rozptýlených rodín*

Komunita predstavuje jednu z najdôležitejších ľudských asociácií od počiatkov prechodu ľudstva od nomádskeho spôsobu života k usídleniu na jednom mieste. Popri komunite ako asociácii existuje komunita ako samosprávna (politická, hospodárska a pod.) jednotka a treba ich odlišovať, aj keď v rade prípadov oba javy splývajú.

a) *Komunita ako asociácia* – ide o sociálnu lokalitu, t.j. združenie alebo súbor osôb, ktoré sú viazané zvyčajne sídlom, prípadne obživou v určitej dobe na určité geograficky vymedzené miesto.

b) *Komunita ako samosprávna jednotka* – ide o sociálnu organizáciu, ktorá vytvára svoje inštitúcie a pôsobí v určitej, geograficky vymedzenej lokalite.

Súdobé komunity sú len vo veľmi obmedzenom zmysle *Gurvitchovými* globálnymi spoločnosťami, pretože *proces diferenciácie modernej komplexnej spoločnosti oslabuje pôvodnú kohéziu (spätosť) a integráciu vnútri sociálnych lokalít, rovnako ako identifikáciu členov s komunitou*. Súčasné sociologické výskumy ukazujú, že integrácia v komunitách sa oslabuje, vo väčších aglomeráciách rastie anonymita a odcudzenie a sociálne ekologické vzťahy (mesto - dedina) pôsobia na štrukturálne zmeny a migráciu.

Lokálna skupina

- synonymum pre lokalitu, obec alebo komunitu.

R. König, (1956,1967) ňou rozumie väčšiu alebo menšiu sociálnu jednotku, založenú na lokálnej báze, v ktorej ľudia spolupracujú, aby naplnili svoj hospodársky, sociálny a kultúrny život.

Lokálne skupiny tvoria ľudia alebo domácnosti žijúce na určitom území, medzi ktorými – okrem fyzickej blízkosti – existujú sociálne vzťahy, prípadne spoločné záujmy. Ako synonymum sa používa aj pojem **susedstvo** – treba ho odlišovať od obce, ktorá je širšou spoločenskou jednotkou. Táto môže byť tvorená niekoľkými lokálnymi skupinami a nemá pritom charakter sociálnej skupiny. Vo výnimočných prípadoch (veľmi malé sídla) môže susedstvo splývať s obcou.

Uskutočnili sa výskumy susedstva – v zmenených priemyslových podmienkach sa zdalo, že jeho význam a teda aj význam lokálnych skupín zaniká. Ukázalo sa, že najmä tam, kde žijú ľudia dlhšie (slabá migrácia) a ide o robotnícke štvrte, je jeho význam stále veľký. Podobne aj na vidieku. Má hlavne *funkciu vyrovnávajúceho faktoru proti izolácii a anonymite*.

Sociologická definícia susedstva zdôrazňuje, že *susedstvom nie je púhe bývanie nablízku, ale že vzniká až vtedy, keď medzi malými, v tesnej blízkosti žijúcimi skupinami vznikne prostredníctvom častej interakcie pocit súnaľezitosti a istého odlišenia vzhľadom k okoliu. Je to sieť sčasti voľných, povrchných, ale sčasti pevnejších vzťahov*. Touto vnútornou socializáciou sú dané tiež hranice susedstva, ktoré sú tam, kde končia prirodzené vzťahy týchto skupín. Veľkosť susedstva sa nedá určiť. *Základňou je spoločne obývaný priestor, ale lokálne skupiny nie sú vzájomne sa vylučujúcimi sociálnymi jednotkami, lebo na rovnakom území môže dochádzať k prekryvaniu*

jednotlivých susedstiev a prakticky vždy dochádza k prekryvaniu s inými prvkami a systémami interakcie, ako sú napr. záujmové skupiny a organizácie.

Funkcie susedstva (podľa G. Wurzbachera) :

- 1.) *vzájomná pomoc v dennom živote*
- 2.) *svojpomoc a združovanie pre dosiahnutie spoločných cieľov*
- 3.) *zaistenie informácií o spoločnosti doplnujúce rodinné styky, styky v práci a s priateľmi*
- 4.) *sociálna kontrola a socializácia, orientácia v spoločnosti podľa prebratých noriem konania*
- 5.) *asimilácia novo prisťahovaných osôb pomocou vyrovňovania rozdielnych záujmov starých a nových obyvateľov.*

Všetky tieto funkcie sú podmienené a modifikované hmotnými, ekonomickými, sociálnymi a psychickými faktormi. Vznik susedstva je fakticky nemožný v takých častiach miest, kde sú prevažne neobytné domy alebo kde sú silne zmiešané neobytné domy s obytnými.

Podmienkou vzniku susedstva je istá miera stability obyvateľov, ďalej sociálna, prípadne etnická rovnorodosť a obvyklé demografické zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia, pri ktorom je zachovaná rovnováha pohlaví a existuje prirodzená veková skladba bez výrazných anomálií.

Formálne skupiny

- skupiny, ktoré sú štruktúrované, s definovanými rolami a normami, s jasným vymedzením autority a kontroly, so špecifikovanými úlohami a deľbou práce.

Roethlisberger - typ skupiny, v ktorej sú „vzory interakcie predpísané pravidlami a smernicami organizácie a jej politikou“

Szczepański - tie skupiny, ktoré rozvinuli formálne inštitúcie, formálny systém kontroly a formálne organizácie

Michener – takáto skupina zvyčajne neexistuje samostatne, ale v rámci väčšej organizácie– t.j. ide o skupinu, ktorej vznik a zmysel (ciele, normy, štruktúra, sociálna organizácia atď.) je daný vopred (určenými normami, predpismi, poriadkom) a „zvonka“. *Členovia sú spojení formálnymi sociálnymi vzťahmi, ich interakcia je regulovaná explicitnými normami, sociálne pozície a ich definícia je hierarchizovaná danými organizačnými normami. Prevláda v nej sociálna dištancia nad osobnou úctou.*

Dôvod existencie nevyplýva zvnútra skupiny, ale mimo nej. Patria sem najmä pracovné skupiny a všetky sociálne skupiny, vytvorené na báze formálnych sociálnych vzťahov.

Funkčná skupina

1) *typ skupiny, ktorej hlavný znak spočíva v tom, že je smerom von nositeľkou funkcie a smerom dovnútra je orientovaná na dané úlohy (Croner)*

2) *súvisí s marxisticko-leninskou filozofiou a jej rozlíšením formálnych a neformálnych skupín, ktoré rozlišuje na základe určujúcich sociálno-ekonomických vzťahov a pomerov; z nich na prvom mieste sú funkčné skupiny, ktoré vznikajú bezprostredne z produktívnej práce ako pracovné brigády, výskumné a riadiace skupiny, pracovné pospolitosti, kolektívy novátorov a pod. a kvalifikačné skupiny, ako odborní pracovníci, technici, inžinieri atď. U niektorých autorov sú tieto skupiny označované ako primárne.*

3) *označenie, používané ako synonymum pre pracovnú skupinu*

Marginálna skupina

– termín používaný pre označenie neúplne asimilovaných skupín, ktoré čiastočne opustili svoju predošlú kultúru (zriekli sa jej) a doteraz celkom neprijali (neboli prijatí) novú kultúru, v ktorej žijú. Termín často používaný v súvislosti s imigračnými skupinami.

Termínom marginálny (*Marginual man, Randseiter*) sa označuje jedinec, ktorý súčasne patrí, prislúcha (pridelením, získaním, vlastným vzťahom) dvom alebo viacerým skupinám, ktorých sociálne a kultúrne normy sa od seba líšia. Zaviedol ho Park na označenie *kultúrnej hybridácie, prejavujúcej sa ako výsledok migrácie v živote a tradíciách migrantov*. „Človek na okraji dvoch kultúr, spoločností, ktoré sa nikdy celkom nepreniknú a nesplynú“. Neskôr za typickú marginalitu považoval *osoby zmiešaného rasového pôvodu*.

Stone - Qist (1937) – uvádza 4 typy marginálnych jedincov: *migrujúci cudzinci, druhá generácia migrantov, Židia oslobodení z geta a miešanci*. Ďalšími – *parvenu* – sú deklasovaní prisťahovalci z vidieka do mesta, ženy s meniacou sa rolou.

11.SOCIALIZÁCIA

11.1. Charakteristika, prístupy, činitele

Tento termín je používaný v rôznom vymedzení, šírke, hĺbke a významových odtieňoch na označenie procesu, v priebehu ktorého sa jedinec stáva schopným žiť v príslušnej spoločnosti. Najprv sa tento termín používal vo význame prispôsobovania sa detí sociálnemu celku, dnes je chápaný ako celoživotný proces.

T. M. Newcomb (1950) chápe socializáciu ako sociálnu interakciu, ktorou deti získavajú sociálne správanie a považuje tento proces v podstate za učenie.

T. Parsons a *R. F. Bales* (1955) poznamenávajú, že „ústredné ohnisko socializačného procesu spočíva v internalizácii kultúry spoločnosti, v ktorej sa dieťa narodilo“, resp. podľa *Freudovej* psychoanalytickej terminológie, socializácia je proces, v ktorom dieťa internalizuje rodičovské normy a získava superego.

R. König (1958,1967) vidí v socializácii proces, v ktorom „rodičia odovzávajú deťom zvyky, postoje, pripravenosť konať a normy tak, ako platia v spoločnosti“, t.j. proces, v ktorom je sociálna interakcia základom pre aktualizáciu kultúrneho dedičstva – a na konci tohto procesu je „druhé zrodenie“ človeka ako sociokultúrnej (bytosti) osobnosti.

Širšie poňatie socializačného procesu má *K. Davis* (1950); podľa neho je socializácia procesom učenia, v ktorom sa odovzdávajú spôsoby správania.

H. D. Munro (1968) – socializácia je „celoživotným procesom vstúpenia, v ktorom sa jedinec učí hlavné hodnoty a symboly sociálnych systémov, ktorých je účastníkom, a vyjadrenie týchto hodnôt v normách, z ktorých sa skladajú stanovené roly jeho samého a iných jedincov“.

Michener a ďalší (1990) definujú socializáciu ako „spôsoby, ktorými sa jedinci učia zručnosti, znalosti, hodnoty, motívy a roly, ktoré patria k ich pozíciám v skupine alebo spoločnosti“. Za hlavné činitele socializácie považujú *v detstve rodinu, vrstovníkov a školu* (niektorí aj *hromadné oznamovacie prostriedky*), *v dospelosti potom získanie roly, anticipačnú socializáciu a diskontinuitu rôl*. Samotný socializačný proces spočíva podľa nich na rôznych **procesoch** :

a) inštrumentálnom podmieňovaní (spojenie odmiern a trestov)

b) internalizácii, interiorizácii osvojovaním si štandardov správania a prijatím ich za vlastné, za súčasť svojej osobnosti

c) učenie poznávaním modelov.

Iní autori uvádzajú iné definície či popisy, ale možno zhrnúť, že „socializáciu možno chápať ako sociálny interakčný proces, ktorým si jedinec po celý život osvojuje sústavy hodnôt, sociálnych noriem a vôbec všetkých sociálne relevantných faktorov sociálnych (pod)celkov, ku ktorým v rámci jedného sociálneho celku (napr. národa) patrí podľa základného referenčného systému príslušného sociálneho celku (hodnotového, ideového a pod.) Je druhom sociálneho učenia (najmä učenia sa sociálnym rolám), ktorým jedinec získava základnú orientáciu pre svoje správanie v príslušných sociálnych celkoch, čo mu umožňuje sociálne súžitie s ostatnými jedincami týchto celkov; je procesom sociálneho formovania osobnosti jedinca, druhým narodením osobnosti, t. j. narodením jedinca ako sociálnej bytosti a reťazcom sociálno – adaptačných procesov, ktorých súhrn tvorí obsah socializácie“ (Geist).

Socializačný proces začína asi od 2 rokov (niektorí autori uvádzajú od narodenia); prebieha v niekoľkých štádiách – členenie býva rôzne, v zásade ide o obdobie detstva, mladosti a dospelosti.

Socializačný proces môžeme popísať z dvoch uhlov pohľadu. Z hľadiska sociálneho (pod)celku pôsobiaceho na jedinca, tj. objektívne, a z hľadiska jedinca, ktorý si osvojuje relevantné faktory sociálneho (pod)celku a učí sa sociálnemu správaniu, tj. subjektívne. V prvom prípade sociálny (pod)celok odovzdáva svoju kultúru ako platnú a uznávanú formu organizácie spoločnosti a jej prispôsobuje jedinca; v druhom prípade jedinec preberá a interiorizuje, či už kompulzívne alebo spontánne, odovzdávané. V prvom prípade ide najmä o akceptovanie a prispôsobovanie, v druhom o interiorizáciu.

V priebehu socializácie sa objavuje istá *asymetrickosť*. V prvom období prevláda tlak spoločnosti a viac-menej „pasívna“ adaptácia jedinca zmenou vo vlastnej štruktúre osobnosti, v druhom období rastie „aktívny podiel“ zásahmi do sociálneho celku, čím pôsobí na adaptáciu sociálneho celku voči svojim potrebám, hodnotám a normám a rastie podiel vlastnej interiorizácie sociálnych noriem. Miera oboch podielov nie je absolútna, optimálna je ich vyváženosť. Opak vedie k odcudzeniu socializujúcich sa (mládeže) spoločnosti alebo k odcudzeniu sociálneho celku (spoločnosti, kultúry) socializujúcim sa. Súčasne s konvergenciou jedinca ku spoločnosti prebieha individualizácia (personalizácia), proces individuálneho vytvárania, formovania a rozvíjania vlastnej,

špecifickej osobnosti. Obidva procesy tvoria komplementárne zložky jednotného procesu.

Socializačným procesom získaná sociálna skúsenosť má tri **znaky** :

- 1) v obecnej rovine je všetkým ľuďom spoločná
- 2) zároveň je pre každého jedinca jedinečná a teda neprenosná na iného
- 3) pre určitý sociálny (pod)celok a jeho kultúru je špecifická.

Činitele socializácie:

- rodina
- škola
- kamarátske skupiny
- masmédiá
- pracovisko

Otázky socializácie človeka sú predmetom záujmu viacerých spoločenských vied. *Sociálna psychológia* – vychádza zo zmien v psychike človeka pôsobením spoločnosti. *Vývojová a pedagogická psychológia* – skúmajú priebeh socializácie u detí a mládeže. *Sociológia* – študuje vplyv rôznych spoločenských štruktúr a skupín na zospoločenš'ovanie (socializáciu) človeka. *Sociológia výchovy* – skúma sociálne faktory z hľadiska spoločenských východiskových cieľov.

Kultúrna antropológia – študuje kultúrne vzorce správania, vytvorené rôznymi národmi, etnickými skupinami, kmeňmi a pod. a ich premietnutie do sociálnej stránky osobnosti.

Väčšina autorov (*G. M. Mead, H. Wallon*) sa snaží vysvetliť vzájomný podiel biologickej disponovanosti a socializáciou získaných sociálnych stránok na skutočnom správaní a konaní človeka.

V rámci socializácie sú riešené najmä otázky podstaty a spôsobu socializácie, genézy a štruktúry ľudského sebedomia jednotlivých stránok ľudskej osobnosti a problematika sociálnych faktorov, ktoré určujú spôsob a formu socializácie.

Spoločnosť vytvorila stimulačný systém, pomocou ktorého núti jednotlivca prijať spoločenskú skutočnosť (vzory správania, obsah rôl a pod.) a prispôbiť sa jej.

Hlavnými nástrojmi sú negatívne a pozitívne sankcie.

Negatívne sankcie – majú podobu trestov, ich intenzita je daná spoločenským posúdením povahy priestupku (posmech, systém trestov právne kodifikovaných).

Pozitívne sankcie – odmena, pochvala.

Spoločnosť, ktorá vytvára systémy vzorov a noriem správania, poskytuje jednotlivcovi vnútri týchto vzorov a noriem určitý voľný priestor, takže vzniká možnosť rôznych interindividuálnych variantov konania. Táto variabilita je však obmedzená a každé prekročenie týchto medzí je spoločnosťou kvalifikované ako odchýlka, deviácia. Výsledkom socializácie má teda byť prispôsobenie sa sociálnym podmienkam.

Spôsoby socializácie :

- zvyk (kanalizácia) – uspokojovanie určitej potreby vždy rovnakým spôsobom; vzniká tendencia tento spôsob pri saturácii potreby zachovávať. Zároveň pôsobí aj opačná tendencia, vyplývajúca z túžby po nových dojmoch.

- napodobňovanie – väčšina autorov ho považuje za zvláštny spôsob socializácie. Má výberový charakter. Sociálni psychológovia hovoria o nápodobe náhodnej, vedomej a automatickej (tzv. sugestívna imitácia).

- sugescia

- hra

Kultúrni antropológovia a sociológovia skúmali vplyv rôznych kultúr na sociálnu stránku osobnosti a dospeli k záveru, že možno hovoriť o tzv. kultúrnom základe osobnosti. Niektorí vypracovali rôzne systémy kultúrnych vzorov – *M. Meadová* zaradila 13 skúmaných etnických skupín (Irokézi, Arapézi, americkí Eskymáci ...) do 3 typov kultúrnych vzorov : solidarita, ktorá sa vyznačuje kooperáciou; rivalita – vyznačuje sa súťaživosťou – konkurenciou; izolácia – postráda skupinovú väzbu.

Socializácia primárna – označenie pre ranú socializáciu v detstve. Je primárna z dvoch hľadísk : časovo – nastupuje ako prvý socializačný proces, ale tiež je najviac rozhodujúca pre ďalší vývoj jedinca. K primárnej socializácii neuvádzajú ako jej pendant sekundárnu, ale anticipačnú socializáciu ako učenie sa rolám v zmysle prípravy pre budúce roly a resocializáciu.

R. Holmes (1988) uvádza 4 **zložky** primárnej socializácie :

a) rozvoj jazyka a identity jedinca

b) učenie sa kognitívnym zručnostiam a sebakontrolu

c) internacionalizácia morálnych štandardov a zodpovedajúcich postojov a motivácií

d) porozumenie niektorým sociálnym rolám

K ním radí ako **d'alšie typy** :

➤ *socializáciu dospelých*

➤ *anticipačnú socializáciu*

➤ *resocializáciu*

T. Parsons rozlišuje však **primárnu a sekundárnu socializáciu** :

- primárna – rozhodujúca v detstve pre vytváranie bázeckej štruktúry osobnosti, sú pre ňu významné primárne skupiny.
- sekundárna – zahŕňa neskoršie socializačné procesy ako socializáciu v povolani, kultúre a pod. a sú pre ňu významné spoločenské inštitúcie.

Socializácia anticipačná – označenie pre osvojovanie si noriem, hodnôt a pod. skupiny (zväčša hierarchicky vyššej alebo referenčnej), do ktorej sa jedinec usiluje vstúpiť, ale ešte do nej nepatrí. Je to prostriedok uľahčujúci vertikálnu mobilitu smerom hore.

Niektorí autori kladú dôraz – popri získavaní znalostí a zručností – na osvojovanie si rôl, ktoré zatiaľ jedinec nemá. Táto socializácia je nezámerná a je významným faktorom pri prechode do nových rôl (uľahčuje ho), najmä pri diskontinuite rôl.

11.2. Status

Pozícia, ktorú určitý človek zaujíma vzhľadom k druhým ľuďom v rámci daného sociálneho systému, nazývame status. Možno hovoriť aj o staturse rodiny, etnickej skupiny a pod. Určuje práva a povinnosti držiteľa voči iným, určuje, aké správanie budú iní od neho očakávať v rôznych situáciách. V tomto zmysle je základom sociálnych rôl, ktoré sú jeho dynamickým aspektom.

Vo všetkých spoločnostiach je distribuovaný viac – menej hierarchicky s tendenciou priznávať najvyšší status obmedzenému počtu ľudí.

Vyšší status je považovaný za nedostatkový a stáva sa predmetom ašpirácií podobne ako iné nedostatkové statky. Podľa naivne liberálneho poňatia zodpovedá status individua jeho schopnostiam, ktoré zodpovedajú dopytu spoločnosti. Ak by platil takýto model, bol by každý status z hľadiska celku plne zaslúženou odmenou. Tomuto stavu však odporujú napr. inštitúcia dedičstva, súkromného vlastníctva, nerovnaká kvalita socializácie a i. sociálne podmienky, ktoré znevýhodnený nemôže ovplyvniť vlastným úsilím.

V modernej spoločnosti je sociálny status ovplyvnený najviac dosiahnutým vzdelaním, príjmom, vlastníctvom, sociálnym ocenením vykonávanej profesie, podielom na moci a rozhodovaním a ďalšími faktormi. Rovnosť statusu sa prejavuje rôznym štýlom života, má vplyv na kvalitu siete naväzovaných kontraktov a známostí, čo spätne status potvrdzuje, spochybňuje alebo povyšuje. Snaha zviditeľniť vlastný status

pre druhých vedie k používaniu statusových symbolov, ktorými môžu byť aj symboly referenčnej skupiny.

Druhy statusov:

- pripísaný – nemôže jedinec vlastným úsilím ovplyvniť (rasa, pohlavie, vek)
- získaný – možno dosiahnuť vlastnou iniciatívou (profesia, vzdelanie, podiel na moci). Šírka možností v oblasti získaného statusu hovorí o mobilných šanciach, ktoré spoločnosť dáva.
- aktuálny – súvisí s rolou, ktorá je práve vykonávaná.
- latentný – nemá pre danú situáciu bezprostredný význam.
- subjektívny – ako človek hodnotí sám seba
- objektívny – ako je hodnotený inými.

Prvky, ktorými je status určovaný, variujú historicky aj sociálne. V rôznych dobách môže byť pre status určujúca fyzická sila, rečové schopnosti, tržné schopnosti, vedomosti, členstvo vo vplyvných klientelách. Podobne v rámci jednej spoločnosti môžu byť prostredia, v ktorých platia pre posudzovanie statusu rôzne meradlá.

Aj keď v spoločnosti, v populácii je sociálny status rozložený spojito, kvôli potrebe orientácie typologizujú ľudia partnerov podľa zjednodušených statusových meradiel. Tie majú podobu delenia na „vyšších“, „nižších“ a „seberovných“. Podľa týchto kritérií, založených na podobnostiach či odlišnostiach vo vzdelaní, príjme, vlastníctve variuje aj početnosť preferovaných interakcií a utvárajú sa postoje a vkus.

11.3. Rola

Sociálna rola je konanie očakávané vzhľadom k držiteľovi určitej sociálnej pozície. Sociológia vychádza zo skúsenosti, že väčšina ľudí robí to, čo sa od nich čaká. Zároveň oni očakávajú, že iní sa zachovávajú podobne. Toto rešpektované očakávanie je základom fungovania inštitúcií i sociálnych rôl.

Koncepcia sociálnych rôl je vlastne sociologickou modifikáciou pôvodne antropologickej koncepcie kultúrnej inštitúcie. Antropológia konštatuje, že členovia danej kultúry riešia podobné problémy podobným spôsobom, akceptujú spôsoby riešenia odovzdávané v kultúre. Sociológia upozorňuje, že skupiny a spoločnosti nie sú sociálne homogénne útvary, rôzni ľudia v nich zaujímajú rôzne pozície. To, akým spôsobom budú riešiť daný problém, závisí na pozícii, ktorú v skupine momentálne zaujímajú. Iní

Ľudia vedia, že takáto závislosť existuje, preto sa na nositeľov rôznych pozícií obracajú s odlišnými očakávaniami. Práve tieto očakávania tvoria obsah jednotlivých rôl.

Roly sú teda sociálne špecifikované pozície, sú to ustanovené spôsoby konania očakávané od držiteľov určitých pozícií.

Základatelia teórie sociálnych rôl : *G. H. Mead a R. Linton.*

G. H. Mead – analyzoval proces socializácie (1934), v priebehu ktorého dieťa preberá existujúce spôsoby riešenia problémov a definovaní situácií. Túto schopnosť nadobúda v hrách, v ktorých sa akoby prenášalo do rôl iných ľudí. Preberaním rôl druhých (roly rodičovské a profesijné) si zároveň osvojuje všeobecnejšiu skúsenosť, a síce schopnosť považovať očakávania druhých za záväzné. Zároveň sa učí hľadiť na seba očami iných aj programovať vlastnú činnosť už s ohľadom na reakcie, ktoré od druhých očakáva. Súbor rešpektovaných očakávaní vytvára sociálnu stránku ľudskej osobnosti, umožňuje kooperáciu medzi individuami v rámci skupiny.

R. Linton (1936) vychádzal z rozlíšenia roly a statusu. Pojem statusu naznačuje, že rôzni ľudia zaujímajú v rámci skupín rôzne postavenie. V ich konaní sa prejavujú nielen ich individuálne zvláštnosti, ale aj nutnosť správať sa spôsobom, ktorý v očiach druhých zodpovedá zastávanej pozícii, výške statusu. Roly, ktoré sú vyjadrením tejto skutočnosti, sú spojovacím článkom medzi spoločnosťou a jednotlivcom. Výkon rôl, ktoré sú dynamickým aspektom statusu, zaisťuje spoľahlivú predvídateľnosť ľudskeho konania, ktorá je nevyhnutnou podmienkou akejkoľvek koordinovanej akcie.

Internalizácia rôl sa stáva zárukou úplnej konformity, ktorá sama je vysoko funkčná, lebo prispieva k udržiavaniu sociálnej stability. Podľa tohto funkcionalistického chápania sú roly považované za jednosmerný prostriedok, ktorý vedie k zvnútorneniu záväzných spoločenských noriem. Preberaním rôl sa buduje silná sebakontrola, ktorá znamená, že sme sa stotožnili s požiadavkami sociálnej kontroly.

V ďalšom vývoji sa ukázalo, že treba odlišovať očakávané konanie (predpísaná rola) a skutočné správanie konkrétnych ľudí v určitých situáciách (správanie sa v role). Pritom skutočné správanie je závislé na subjektívnom výklade požiadaviek roly, čo je skutočnosť ťažko sociálne predpovedateľná. Rozlíšili sa **typy** rôl :

- a) pripísané (pohlavie, vek, národnosť, zdedený majetok)
- b) získané (prestíž, nezdedené privilégia)
- c) vnútené (vojenská služba, nezamestnanosť)

12. PROBLEMATIKA POTRIEB

Pozornosť, ktorú začali spoločenské vedy venovať oblasti spôsobu života, znamenala nový impulz aj pre skúmanie problematiky potrieb ľudí.

Potreby sú totiž určujúce pre vnútorný obsah činností, pre cieľ, kvôli ktorému sú vykonávané (životné podmienky zase ovplyvňujú do značnej miery formu ľudských činností). Problematika potrieb bola skúmaná najprv v psychológii a ekonómii sociológia sa zväčša uspokojovala s preberaním a kombinovaním oboch prístupov.

12.1. Psychologické poňatie potrieb

Vyznačuje sa dôrazom na ich motivačné funkcie. **Potreba sa zvyčajne definuje ako stav nedostatku niečoho dôležitého pre život človeka a vo svojom dôsledku vyúsťuje v motivujúcu činnosť, ktorou tento nedostatok bude prekonaný.**

V psychológii sa ujalo základné rozdelenie potrieb na:

- a) primárne (elementárne, nižšie, biologické)
- b) sekundárne (rozvojové, vyššie, sociokultúrne)

Najvýznamnejším rozlišovacím znakom je pôvod potrieb – primárne sú vrodené, patria k biologickej vybavenosti človeka ako biologického druhu, sekundárne sú osvojené, získané v priebehu socializácie, ich obsah a miera naplnenia závisí prevažne na daných spoločenských podmienkach.

K tomuto základnému rozlišovaciemu kritériu niektorí autori pridávajú aj ďalšie znaky :

- primárne potreby : je ich obmedzený počet, vyznačujú sa bezprostrednou naliehavosťou (ich naplnenie nie je prakticky možné odložiť); majú homeostatický charakter, orientované sú zväčša na produkty činností (veci a ich spotrebu)
- sekundárne potreby : ich počet je prakticky neobmedzený, ich uvedomenie si jedincom je oveľa zložitejšie a naplnenie možno aj dlhodobo odložiť. Z hľadiska ich naplnenia sú vlastne nekonečné (neexistuje vnútorné obmedzenie); prevažne sú zacielené na činnosti a vzťahy, ktoré sú najvlastnejším zdrojom ich uspokojenia.

Prístup jednotlivých autorov je však rôzny podľa toho, ako vnútorne členia potreby a ktoré zaraďujú do jednotlivých skupín. Známa je hierarchia potrieb podľa amerického psychológa *Maslowa* – jednotlivé potreby tvoria akúsi pyramídu, v ktorej platí, že vždy musia byť aspoň do istej miery uspokojené nižšie potreby aby sa mohli aktualizovať potreby vyššie. Smerom zdola hore : základňu tvoria fyziologické potreby (jedla, spánku, vzduchu...), potreba bezpečia; potreba milovať a byť milovaný; potreba úcty a uznania (sociálna pozícia); potreba seberealizácie a rastu osobnosti ako najvyššia.

Iní autori považujú za základné ľudské potreby o. i. potrebu slasti, bohatstva, moci, slobody, hry, estetických zážitkov, pracovať, sociálnych kontaktov ...

Nejednotnosť autorov v prístupe k psychologickému poňatiu potrieb je jedným z faktorov, prečo sociológia nemôže bezozbytku prijať psychologický pohľad. Hlavné námietky vyplývajú z rozdielneho predmetu oboch vied a z rozdielnych úloh, ktoré obe vedy majú. Možno to formulovať z niekoľkých aspektov :

1) Genéza ľudských potrieb nemá pre sociológiu taký rozhodujúci význam ako pre psychológiu. Psychológia sa zatiaľ venovala skôr otázke potvrdenia či popretia ich organického pôvodu. Drvivá väčšina potrieb súčasného človeka v modernej spoločnosti je však spoločensky natoľko sprostredkovaná (t. j. skutočné základné potreby sú v modernej spoločnosti natoľko dostatočne saturované), že ich pôvodný biologický základ hrá v jeho praktickej činnosti stále menej významnú rolu. (Výber jedla, oblečenia, zariadenia ...) Možnosť redukcie dnešnej zložitej motivácie ľudského správania na niekoľko „prapotrieb“ sa tak javí čoraz absurdnejšou.

2) Podobne sa skomplikoval vzťah medzi samotnou potrebou a činnosťou, ktorú potreba u človeka vyvolala. Psychologické chápanie potrieb sugeruje zjednodušenú predstavu o bezprostrednej možnosti jedinca ako nositeľa potreby túto uspokojiť vlastnou činnosťou (hlad- obstaranie jedla ...). Taká bezprostredná spojitosť potreby s činnosťou však v spoločnosti (najmä dnešnej) neplatí. Zložitá štruktúra spoločenských väzieb, rozvinutá deľba práce, určitý systém sociálneho zabezpečenia - to všetko spôsobuje značnú sprostredkovanosť aj v tomto smere.

3) Psychologické poňatie potrieb nemôže venovať dostatočnú pozornosť ani skutočnosti, že uspokojovanie mnohých potrieb sa pokračujúcim „zospoločenšovaním“ jedinca stále zreteľnejšie vymaká z jeho individuálnych možností a sčasti alebo úplne prechádza na spoločnosť. Podiel spoločensky zaistovaných potrieb rastie. Na druhej strane časť potrieb zostáva v individuálnej právomoci jedinca a zásah spoločnosti do ich uspokojovania by bol buď nemožný alebo aspoň značne problematický. Pozornosť

sociológii sa sústreďuje skôr na potreby, ktoré zaisťuje spoločnosť. Psychológia ale neposkytuje členenie potrieb podľa tohto meradla.

4) Psychologické poňatie tým, že podčiarkuje motivačnú funkciu potrieb, zdôrazňuje aj význam ich subjektívneho poznania. Táto identifikácia však môže byť aj neadekvátne či falošná. Najmä u vyšších ľudských potrieb sa tak roztvára priestor medzi ich objektívnou podobou a subjektívnym odrazom. Tento rozdiel, pre sociológiu podstatný, však psychológia skôr obchádza alebo zakrýva. Motívom ľudskej činnosti môže byť aj celkom iluzórna potreba.

12.2. Ekonomické poňatie potrieb

Sústreďuje sa predovšetkým na ich uspokojovanie prostredníctvom materiálnej spoločenskej výroby. Potreby tu vystupujú najmä ako hnacia sila rozvoja ekonomiky. Aj keď ekonomické definície potrieb opakujú niektoré psychologické premisy, nie je v nich výslovný odkaz na „jedinca“ či „organizmus“. Ekonomii už púšťa zo zreteľa problém pôvodu ľudských potrieb (potreby sú „spoločenské“ už preto, že sú spoločensky – teda spoločenskou výrobou – saturované) aj ich bezprostredná viazanosť na jedinca (necháva bokom napr. citový aspekt potrieb); potreby už v ekonomii vystupujú v istom súhrne, abstrahované od ich jednotlivých nositeľov, a ich existencia, rozmer, štruktúrna pestrosť aj naliehavosť je preukazovaná spotrebou. Tomuto zameraniu zodpovedá aj základné ekonomické delenie potrieb na materiálne a nemateriálne (príp. ekonomické a neekonomické), pričom prvé môžu byť uspokojované materiálnymi úžitkovými hodnotami (na ne ekonomii sústreďuje svoju pozornosť) a druhé nejakým iným spôsobom.

Ekonomii pracuje tiež s rozdelením na **potreby individuálne** a **potreby kolektívne**. „Do prvej skupiny patria všetky potreby členov spoločnosti, ktorých uspokojovaním sú vytvárané podmienky pre rozvoj individuálnych a duševných schopností členov spoločnosti. Do druhej potom patria všetky potreby vyplývajúce z organizovaného života spoločnosti ako celku, ktorý podmieňuje nutnosť existencie najrôznejších celospoločenských orgánov riadenia, správy, bezpečnosti, obrany a i. Zjednodušene sa dá povedať, že uspokojovanie individuálnych potrieb je nevyhnutné pre zachovanie a rozvoj individua, kým uspokojovanie kolektívnych potrieb je nutné pre úspešný chod organizovaného života spoločnosti.“

Pojem „kolektívnych potrieb“ už celkom explicitne opúšťa psychologickú väzbu potreby na jedinca; na druhej strane však ekonómia nijako neprecizuje problém, kto je teda skutočným nositeľom týchto potrieb. Z hľadiska spoločenskej výroby to ani nie je dôležité; *potreby - nech sú akéhokoľvek druhu - predstavujú pre ňu v zásade vonkajšiu požiadavku a ich rozdelenie na individuálne a kolektívne má význam len v spojení s mechanizmom ekonomickej reprodukcie spoločnosti a s tzv. osobnou a spoločenskou spotrebou.*

Základom ekonomického prístupu k potrebám je pojem **národohospodárskych**, príp. **reálnych**: „Národohospodárskymi potrebami možno rozumieť všetky potreby, ktoré je nutné a možné v danej etape spoločenského vývoja efektívne uspokojiť, aby bol zabezpečený trvalý rast spoločnosti a rozvoj životnej úrovne jej členov“.

Ekonomické poňatie potrieb do značnej miery prekonáva tie obmedzenia, o ktorých sme hovorili - z hľadiska sociológie - pri psychologickom poňatí; na druhej strane však vyvoláva niektoré námietky iného druhu. Tým, že do stredu pozornosti kladie materiálne potreby, ktoré možno uspokojiť spoločenskou výrobou, podceňuje a skresľuje význam a špecifiká nemateriálnych potrieb (napr. snahy o zjednodušujúce ekonomické vyjadrenie efektivity kultúry). Tým, že sa nevenuje problému genézy potrieb, nezaujíma sa ani o ich identifikáciu. Potreby sú pre ekonómiu - zjednodušene povedané - na svete až v podobe sformulovaných národohospodárskych požiadaviek, pričom sama si činí skôr nárok na rozhodovanie o tom, čo je možné, a nie o tom, čo je nutné z nich uskutočniť.

Sami ekonómovia sa tomuto rozhodnutiu vyhýbajú a ak nie sú rozpracované alebo úplne chýbajú vedecké kritériá toho, čo je nutné, hrozí nebezpečenstvo určitej absolutizácie ekonomického prístupu k potrebám. Zvyšuje sa význam spotreby ako zdanlivého meradla potrieb (pokiaľ vôbec nedôjde k stotožneniu potrieb a spotreby); výroba prostredníctvom svojej ponuky spotrebiteľovi začína sama produkovať nové ľudské potreby a stáva sa tak samoúčelom namiesto toho, aby bola prostredníctvom rozvoja spoločnosti.

12.3. Možnosti sociologickej koncepcie potrieb

Naša súčasná sociológia si vlastný prístup k potrebám vytvára práve v spojitosti so štúdiom životného spôsobu. Aktuálna problematika spoločenskej saturácie aj kultivácie

potrieb a nevyhnutnosť spoločenskej intervencie do tejto oblasti citel'ne postráda existenciu svojbytnej sociologickej koncepcie potrieb.

Možnosť konštrukcie takejto sociologickej koncepcie potrieb umožnili o. i. aj výsledky diskusií o systémovom prístupe v spoločenských vedách. Jeden z pokusov o sociologickú definíciu potreby spracoval *J. Mužík* : „Potrebu chápeme ako nedostatok podmienok a elementov nevyhnutných pre zachovanie a vývoj daného systému. Tento nedostatok, ktorý vzniká zákonite v existenčnom procese systému, vytvára v ňom vnútorné napätie ako zdroj aktivity zameranej na odstránenie nedostatku“. Táto definícia je pomerne široká a umožňuje považovať za „daný systém“ akýkoľvek hmotný systém, teda aj nevedomý a neživý, na druhej strane však umožňuje sociológii definitívne opustiť predstavu jedinca ako monopolného nositeľa potrieb.

V prípade sociologickej koncepcie potrieb môže byť „daným systémom“ spoločnosť, ale aj spoločenské skupiny obsiahnuté v tejto spoločnosti, a „potrebami“ môžu byť potom také podmienky a elementy, ktoré sú nevyhnutné k ich zachovaniu a vývoju. Kvôli významnému rozlíšeniu hovoríme potom nie o „spoločenských potrebách“, ale o „potrebách spoločnosti“ príp. „celospoločenských potrebách.“

Existujú tiež návrhy, aby sa v sociológii za výhradného nositeľa potrieb pokladala len spoločnosť (*Pácl*). Jej potreby by sa potom skladali :

- z potrieb vyplývajúcich z vnútorného riadenia a organizácie spoločnosti, a z jej vzťahov k iným spoločnostiam
- zo spoločensky funkčnej časti individuálnych potrieb jej členov (teda nie zo všetkých individuálnych potrieb).

Časť individuálnych potrieb sa stáva potrebami spoločnosti až vtedy, keď sa vyskytuje u istého počtu jej členov. Tento kvantitatívny prah je pritom pohyblivý, nefunguje mechanicky a nezávisí ani tak na schopnosti spoločnosti uspokojovať dané potreby (ako pri národohospodárskych potrebách v ekonómii), ako na objektívnom obsahu tej - ktorej potreby, na schopnosti spoločnosti potrebu poznať a na ochote uznať ju. Ani relatívne častá individuálna potreba sa nemusí stať potrebou spoločnosti - tá sa k nej môže správať indiferentne (potreba milovať) alebo môže na ňu reagovať negatívne (potreba drogy u toxikomanov).

Hlavnými témami, okruhmi takto chápanej sociologickej koncepcie potrieb by sa tak mala stať práve problematika spoločenského poznávania a uznávania potrieb (vrátane potrieb nemateriálnych a potrieb spoločnosti vo vlastnom slova zmysle), mechanizmu ich formulácie, stanovenia vedeckých kritérií ich praktickej preferencie, štúdium

sociálnych dôsledkov prípadných disproporcií medzi existenciou potrieb a ich spoločenským uspokojovaním a pod.

Problematikou potrieb spoločnosti sa zaoberali aj niektorí predstavitelia naturalizmu a štrukturálneho funkcionalizmu. Ich prístupy boli veľmi odlišné, ba protikladné.

Jedným z hlavných predstaviteľov naturalizmu bol anglický antropológ poľského pôvodu *Malinowski*, ktorý v 40. rokoch vytvoril naturalistickú teóriu kultúry. Podľa nej je celá spoločnosť vlastne len nadstavbou nad základnými biologickými potrebami ľudí. Potreby spoločnosti majú preto uňho podobu kultúrnych reakcií (odoziev), ktorými spoločnosť umožňuje naplňať tieto základné potreby. Tak základnej potrebe metabolizmu zodpovedá kultúrna reakcia „zásobovania“, základnej potrebe rozmnožovania kultúrna reakcia „príbuzenstva“, základnej potrebe zdravia kultúrna reakcia „hygiena“ atď. Vyčlenil 7 dvojíc základných potrieb a im zodpovedajúcich kultúrnych reakcií, nad ktorými je ešte štvorica odvodených potrieb – tie nazýva „kultúrnymi imperatívmi“ a z nich potom navyše vyplýva „potreba“ ekonomiky, spoločenskej kontroly, výchovy a politickej organizácie. *Malinowského* pokus je výrazne simplifikujúci - najpodstatnejším nedostatkom jeho modelu (teórie) je výrazná redukcia spoločenských javov na javy biologické.

Americký sociológ *Parsons*, popredný predstaviteľ školy štrukturálneho funkcionalizmu, vytvoril v 50. rokoch teóriu, ktorá *Malinowského* koncepciu prevracia. Podľa jeho názoru spoločnosť tu nie je preto, aby uspokojovala individuálne potreby, ale naopak, ľudskí jedinci sú tu preto, aby naplňali potreby spoločnosti. Ak spoločnosť nejaké ich potreby predsa len saturuje, robí tak vlastne z prinútenia, aby neriskovala vážne poruchy vo svojom systéme, prípadne jeho úplný rozpad. Istý stupeň uspokojovania ich potrieb je tak u *Parsonsa* jednou z nutných podmienok („funkcionálnych predpokladov“, „potrieb“) pre fungovanie spoločnosti. Nie je to podmienka jediná - okrem nej má spoločnosť „potrebu“ systému normatívneho poriadku, prostredníctvom ktorého je život obyvateľstva kolektívne organizovaný; potrebu riadenia a rozhodovania spojenú s prostriedkami, ktorými by sa mohla vysporiadať s narušovaním svojich noriem, potrebu integrácie, ktorá sa realizuje systémom socializácie, ďalej potrebu istého systému služieb, ktoré jedinci vykonávajú v kontexte kolektívnej organizácie (za touto požiadavkou si možno predstaviť ako systém deľby práce tak aj systém „sociálnych rolí“). Aj keď sa tieto *Parsonsove* požiadavky - „funkcionálne predpoklady“ - fungovania spoločnosti do istej miery

kryjú s *Malinowského* „kultúrnymi imperatívmi“, spoločnosť je u neho z jedného hľadiska jedincovi už bezvýhradne nadradená, z iného zase funguje mimo neho a ľudská osobnosť je len zložkou „vonkajšieho prostredia“ jej fungovania. Tento „nadľudský“ či „mimoľudský“ rys spoločnosti je navyše priamo vyjadrený dvomi základnými tendenciami, ktoré jej *Parsons* pripisuje : tendenciou k sebazáchove a tendenciou k homeostatickej rovnováhe. Jeho poňatie sociálneho systému je natoľko rigidne, že neponecháva priestor pre spoločensky pretvárajúcu činnosť ľudí a vylučuje nezvratný sociálny pohyb (t. j. aj sociálnu revolúciu). Predstava spoločnosti, ktorá programovo napĺňa stále väčší okruh ľudských potrieb, je s *Parsonsovou* koncepciou úplne nezlučiteľná.

Potreba neodráža len nejaký objektívny stav organizmu, ale aj subjektívne precitovanie a uvedomovanie si konkrétneho stavu. Potreby majú zložitú hierarchickú štruktúru, ktorej základňu tvoria

- existenčné potreby (výživa, bývanie, odievanie, zdravie a hygiena, znesiteľné pracovné a životné prostredie)
- reprodukčné potreby (normálny erotický život, potreba založiť si rodinu a mať deti)
- hlavné sociálne potreby človeka (sebapoznanie, sebazdokonaľovanie, sebarealizácia, odmena, úspech, spolužitie s inými ľuďmi)
- najvyššie potreby (láska, priateľstvo, estetické zážitky, voľného času a jeho zmysluplného využívania, osobného šťastia).

V súvislosti s potrebami je potrebné aspoň stručne spomenúť 4 pojmy:

Hodnota - zvyčajne sa ňou nazýva všetko, čo je predmetom našich potrieb – presnejšie : hodnota je odvodená zo vzťahu medzi našou potrebou a tým, čo ju uspokojuje. Určité sociálne skupiny, triedy, vrstvy majú vlastné hodnotové štruktúry

Ideál - konkretizácia súboru hodnôt predstavuje ideál

Idol - konkretizácia jednej hodnoty (krásy, životného štýlu) je idol, ktorý sa stáva vzorom vonkajšieho kopírovania.

Norma - potreby a hodnoty sa tak pevne fixujú v každodennom živote ľudí, až časom prerastajú a konkretizujú sa v zásadách konania - normách. Ich úlohou je regulovať životné prejavy indivíduí tak, aby bol rešpektovaný záujem skupiny, spoločnosti, celku. Normy zodpovedajú určitej štruktúre spoločnosti, z čoho vyplýva, že keď sa mení štruktúra, nastáva zmena aj v normách, korešpondujúcich s touto štruktúrou. Nad subjektívnym svetom jedinca stoja skupinou a spoločnosťou definované normy, tzn. že

existujú aj hodnoty a potreby presahujúce individuálny rámec. Potom hovoríme o skupinových a spoločenských potrebách, hodnotách, normách a cieľoch.

Rozpor medzi tým, čo sa človeku prezentuje v hodnotovej oblasti ako žiadúce, a tým čo uprednostňuje on sám, môže byť príčinou závažných sociálnych konfliktov, ale aj zdrojom výrazného spoločenského pohybu vpred. Určitý systém potrieb, hodnôt, noriem je konkrétne - historicky situovaný do určitých podmienok spoločenského života.

Sociologické stanoviská k úlohe potrieb v sociálnom vývoji

Podľa *K. Marxa* je uspokojovanie neustále rastúcich potrieb predpokladom a výrazom spoločenského pokroku; každá uspokojená potreba vyvoláva nové potreby a práve tento dynamizmus vznikania a uspokojovania potrieb je základným činiteľom spoločenského pohybu.

Naopak *É. Durkheim* sa domnieval, že neustály rast ľudských potrieb, prání a túžob vedie k pocitu neuspokojenosti a nešťastia, pretože uspokojenie jednej potreby či prania rozširuje okamžite horizont ďalších objektov, ktoré sa stávajú predmetom túžby a prania, sú teda pociťované ako potreby. Táto nekonečnosť ľudských prání, túžob a potrieb nakoniec vedie k sociálnej anómii.

Mestrovic poukázal na aktuálnosť tohto *Durkheimovho* poňatia potrieb v súvislosti s diskusiami o postmodernizme.

Problém potrieb sa stáva centrálnou témou ekologických diskusií, sporov o spoločnosť blahobytu, konzumerizmus atď.

Ukazuje sa, že je veľmi ťažké stanoviť hranicu racionality sociálnych potrieb, pretože predstavy o nej variujú v závislosti nielen na kultúrach a subkultúrach, ale tiež na pôsobení tržných mechanizmov a reklamy. Je nepochybné, že moderná a postmoderná spoločnosť produkuje množstvo umelých, vyprovokovaných potrieb, ktorých saturácia vedie k nezamýšľaným sociálnym, kultúrnym a ekologickým efektom. Konceptiu potrieb výrazne ovplyvnili psychoanalytické teórie a v poslednej dobe sociobiológia.

Inštitucionalizácia uspokojovania potrieb

Väčšinu základných biologických či fyziologických potrieb už nepocitujeme v ich surovej podobe, ale prostredníctvom kultúrne stabilizovaného spôsobu ich uspokojovania.

Spôsob saturácie (uspokojovania) je inštitucionalizovaný, ak sú stanovené pravidlá, ako sa má spoločensky prijateľným spôsobom potreba uspokojovať.

O inštitucionalizácii saturácie platí :

- a) saturácia jednotlivých konkrétnych potrieb je inštitucionalizovaná v rôznej miere (konvencie, etika a niektoré rituály);
- b) konkrétna podoba inštitucionalizácie sa mení v čase (popísal *N. Ellas*);
- c) inštitucionalizácia variuje podľa jednotlivých spoločenstiev a kultúr, v rámci jedného spoločenstva podľa jednotlivých subkultúr;
- d) vyžadovanie pravidiel je tiež diferencované a je pomerne spoľahlivým ukazovateľom miery stability spoločnosti [spoločnosť v stave anómie nerešpektuje pravidlá (spoločenskej) inštitucionalizovanej saturácie potrieb].

Ľudské spoločenstvá sa teda od seba líšia viac než potrebami spôsobom inštitucionalizácie ich uspokojovania. Človek a ľudské spoločenstvá uspokojujú svoje potreby predovšetkým tým, že aktívne jednájú, vykonávajú súbory sociálnych činností. Väčšina činností v rozvinutých spoločnostiach však neslúži priamej saturácii potrieb, ale vytváraniu predpokladov pre túto saturáciu. Analógiou ľudských potrieb sú sociálne funkcie.

13. KULTÚRA

13.1. Vymedzenie, vzťahy, teórie

Tento termín je vymedzovaný v rôznych rovinách a z rôznych aspektov a východísk. Má možno najviac rôznych definícií, čo značne súvisí s tým, že je vymedzovaný v rámci vlastného referenčného systému – inak povedané, **vymedzenie kultúry sa deje vždy v rámci nejakej kultúry a navyše jazykom, ktorý sa vzťahuje k tomu istému referenčnému systému z hľadiska významov a hodnôt.**

Termín pôvodne označoval kultiváciu pôdy (v antike) a neskôr sa v prenesenom význame začal používať na označenie “kultivácie“ ľudí.

Isté ťažkosti s jeho vymedzením súvisia bezpochyby s tým, že ide o komplexný sociálny jav, preto nie div, že sú u jednotlivých autorov zvýrazňované jedny jeho prvky na úkor iných. Navyše sa často stotožňuje s termínom civilizácia, ktorý však pôvodne slúžil na odlišenie spoločnosti so štátnym (občianskym) zriadením od barbarov : t.j. civilizácia proti barbarizmu. Takto sa s ním stretávame ešte u encyklopedistov (stavali ho aj ako protipól feudalizmu).

V súčasnosti sa používa v dvoch, vnútorne pritom variantných rovinách :

1) Civilizácia ako forma alebo súčasť kultúry :

- a) obe sú tautologické (nie sú medzi nimi rozdiely)
- b) civilizácia je súčasťou kultúry, táto kultúra je však komplexnejšia a s väčším počtom zvláštností
- c) civilizácia je súčasťou kultúry, ale táto kultúra je kvalitatívne pokročilejšia
- d) civilizácia je súčasťou kultúry, ale znamená vyššie štádium kultúrneho vývoja, je zjemnenou kultúrou.

Jedno z prvých vymedzení kultúry poznáme od *E. B. Tylora*, ktorý kultúru a civilizáciu stotožňoval, ale vývoj delil na divožstvo, barbarstvo a civilizáciu. Tá sa od nižších stupňov líši niektorými charakteristickými znakmi : použitie písma, mier a váh, účinná koncentrácia hospodárskej a politickej moci, sústredenie veľkých populácií do miest, diferenciacia medzi výrobcami, obchodníkmi, úradníkmi, umelcami a pod.

2) Civilizácia je od kultúry odlišná, týka sa vedy a techniky, kým kultúra sa týka náboženstva, mýtov, umenia atď. Civilizácia je teda chápaná inštrumentálne

a kultúra cieľovo (vychádzajúc z *M. Webera*).

Keď sme spomenuli *E. B. Taylora*, povedali sme, že kultúru a civilizáciu stotožňoval; v jeho definícii to znie takto : „Kultúra čiže civilizácia je komplexný prvok, zahŕňajúci poznanie, vieru, umenie, morálku, zákony, obyčaje a ostatné spôsobilosti a zvyklosti, získané človekom ako členom spoločnosti“ (*Taylor, E. B.*1865;1871 – Primitive culture). Ako vidíme, nehovorí o výtvoroch ľudí, ktoré majú materiálnu povahu, i keď mnohí autori, ktorí nadväzovali na neho, zahrnuli do svojich definícií aj „výtvory ľudských činností, determinované zvyklosťami“ (napr. *F. Boas*).

J. Szczepański vymedzil kultúru ako súhrn výtvorov ľudskej činnosti, materiálnych i nemateriálnych, súhrn hodnôt i uznávaných spôsobov konania, zobjektivizovaných a prijatých v nejakej pospolitosti a odovzdaných iným pospolitostiam aj ďalším pokoleniam“ (*J. S.*, Základné sociologické pojmy).

Iní autori rozlišujú medzi kultúrou ako všeobecným pojmom a určitou kultúrou nejakej jednotlivej skupiny.

Vo veľkej miere sa kultúrou a jej vymedzením zaoberali sociálni a kultúrni antropológovia a ich prístupy boli najmä v 50. a 60. rokoch dosť odlišné, keďže sociálni antropológovia vychádzali zo stanoviska, že predmetom skúmania nie je kultúra (ako tvrdili kultúrni antropológovia), ale sociálna štruktúra, ktorá je implicitne v kultúre obsiahnutá.

Kultúra je výtvorom človeka ako príslušníka rodu homo sapiens, čo tvorí jej základný referenčný systém. Pritom však nie je determinovaná výlučne biologicky. Oveľa účinnejšími determinujúcimi faktormi sú hodnoty, sociálne procesy a sociálne vzťahy v danom sociálnom útvare. Sociálne útvary a kultúra sú vzájomne závislé. Kultúra je na jednej strane výtvorom a výrazom určitého sociálneho útvaru, na druhej strane je jeho podmienkou, v ktorej sa tento útvar vyvíja. Tzn., že je tiež historicky diferencovaná, o čom svedčia historické vrstvy, existujúce v každej kultúre. Z týchto hľadísk teda ďalší referenčný systém kultúry tvorí príslušný sociálny útvar, ktorý je jej nositeľom a ona jeho podmienkou. Pritom sa sama kultúra stáva referenčným systémom, ku ktorému sa vzťahujú sociálne procesy daného sociálneho útvaru a v rámci ktorého sú určité javy považované za sociálne platné a vhodné, záväzné (a to ako implicitne – prevažne – tak aj explicitne). Jeden zo základných sociálnych procesov – socializácia –

sa uskutočňuje v referenčnom systéme kultúry. Z tohto je jasná previazanosť referenčných systémov človek (jedinec) – sociálny útvar – kultúra.

Kultúru teda možno chápať ako referenčný systém určitého sociálneho útvaru (celku), predstavujúci komplexný súhrn spravidla sociálne prijatých materiálnych a imateriálnych, minulých a súčasných výsledkov ľudskej činnosti, preberaných a odovzdávaných ďalším generáciám príslušníkov sociálneho útvaru alebo iným sociálnym útvarom. Ide teda o mnohodimenzionálny sociálny útvar, ktorý obsahuje ako materiálne výtvyry, tak výtvyry ne – materiálne, vrátane spôsobov myslenia, správania, vzorov pre vnímanie, uvádzanie do vzťahov aj interpretáciu javov.

Kultúru nemožno chápať len ako sociálne dedičstvo, pretože to zachytáva len historickú časť celého komplexu kultúry. Je síce súčasťou aktuálnej (dnešnej, súdobej) kultúry, ale nie je to celá kultúra.

Podľa východiskových hľadísk (napr. teritoriálnych, sociálnych útvarov, etnických, rasových atď.) môžeme chápať kultúru buď širšie, ako „majetok“ všetkého ľudstva – v tomto prípade sú kultúry jednotlivých národov, etník, rás a pod. subkultúrami – alebo užšie, ak je východiskom kultúra národa, etnika a pod., potom subkultúry tvoria kultúry jednotlivých sociálnych vrstiev, tried, menšín ...

Subkultúra – teda označuje akúkoľvek čiastkovú kultúru, ktorá je súčasťou rozsiahlejšej inštitúcie kultúry, s ktorou má niektoré zložky spoločné a iné rozdielne. Je považovaná za „pododdelenie národnej kultúry, zloženej z kombinácie sociálne situačných zložiek ako je triedny status, etnický pôvod, mestské alebo vidiecke osídlenie a náboženská príslušnosť, ktoré tvoria svojou kombináciou fungujúcu jednotu, ktorá integračne upevňuje na nej sa podieľajúcich jedincov“ (*M. Gordon*). Iní autori ju definujú ako „kultúru vnútri kultúry“; skupina, ktorá udržuje alebo rozvíja súbor vlastnej viery, morálky, hodnôt a noriem, ktorý je obyčajne obmenou tých v dominantnej kultúre (*R. Stark*). Dá sa povedať, že subkultúra je obsiahnutá v kultúre spoločnej pre členov širšej spoločnosti a tak má s ňou viac alebo menej spoločné prvky. Mnohí ju považujú za „skupinu, ktorá je časťou širšej kultúry, ale má svoje odlišné normy, hodnoty a životný štýl“ (*R. Holmes, I. Robertson, L. Hunterová, J. Posnerová*).

Miera rozdielnosti, odlišnosti subkultúry od kultúry, ktorej je súčasťou, je pohyblivá – môže sa odlišovať minimálne alebo môže byť celkom v opozícii (tzv. **kontrakultúra**). Veľkosť a charakter rozdielov je daný celým radom faktorov, ako je vek (tzv. mládežnícka kultúra), povolanie vrátane prípravy naň, náboženstvo (sekty, rituály), pôvod, národnosť, etnikum, rasa, sociálna pozícia, sociálny status, záujmy,

sociálna situácia, segregácia a i. Pri väčších odlišnostiach subkultúry (najmä takých, ktoré sú protichodné dominantnej kultúre) vzniká napätie a konflikty, ktoré môžu vyústiť do dramatických situácií.

Vznik kultúry je vysvetľovaný dvoma **typmi teórií**:

- monogenetická – predpokladá, že kultúra vznikla na jednom mieste, odtiaľ sa rozšírila (migráciou, vojnami a i.) do iných oblastí (difúzna teória). Za kolísku je považovaný Egypt.
- polygenetická – vychádza z hypotézy, že ľudia na celom svete si boli podobní (doktrína psychickej rovnosti) a tak kultúra vznikla na mnohých miestach relatívne súčasne.

Kultúra ako výsledok činnosti druhu homo sapiens a zároveň ako jeho dôležitý referenčný systém je bohato diferencovaná. Je vlastne komplexom mnohých rôznych subkultúr, ktoré sú opäť komplexom ďalších subkultúr nižších hierarchických štruktúrnych radov. Diferencia je daná špecifickými znakmi, z ktorých niektoré sú pre niekoľké subkultúry spoločné a tým dávajú možnosť združovať subkultúry do určitých kultúrnych oblastí, príp. kultúrnych okruhov či typov. Zvyčajne sa jedná o geografické oblasti, v ktorých je vysoká konzistencia určitých rysov kultúry a ktoré sa nápadne líšia od susedných oblastí.

13.2. Sociokultúrne systémy

Takto nazývame **špecifické kultúry viazané na relatívne autonómne, vnútorné integrované, historicky vzniknuté, rasové, etnické alebo sociálne skupiny ľudí**. Dejiny ľudstva možno z tohto hľadiska študovať ako proces vzniku, fungovania, vývoja a interakcie rôznych sociokultúrnych systémov v čase a v priestore.

- táto kategória fixuje dvojdimenziálnosť ľudskej nebiologickej existencie a zároveň vzájomnú zviazanosť **oboch dimenzií : sociálnej a kultúrnej**.
- je možné skúmať ich z rôznych perspektív.

V centre záujmu sociológie stoja sociálne vzťahy najrôznejšieho druhu, vývoj a fungovanie inštitúcií a pod., ohnisko kulturologického významu tvorí štúdium systémov artefaktov, sociokultúrnych regulatívov a pod. V kategórii sociokultúrny systém je obsiahnutá požiadavka komplementárnosti sociologického, antropologického, kulturologického prístupu. Základnou gnozeologickou funkciou tejto kategórie je

vytvoriť dostatočne široký referenčný rámec, ktorý by umožnil systematický výklad spoločnosti a kultúry ako dvoch rôznych stránok tej istej skutočnosti.

13.3. Subkultúra a kontrakultúra

Zahŕňa súbor špecifických noriem, hodnôt, vzorov správania a životný štýl, ktorý charakterizuje určitú skupinu v rámci širokého spoločenstva, prípadne tzv. dominantnej či hlavnej kultúry, kam táto skupina patrí (je jej konštitutívnou súčasťou).

Termín sa vzťahuje aj na špecifickú skupinu, ktorá je tvorkyňou a nositeľkou zvláštnych, odlišných noriem, hodnôt, ..., aj keď sa podieľa na dominantnej kultúre a na fungovaní širšieho spoločenstva. V každom prípade je dôležitým znakom viditeľné odlišenie od dominantnej kultúry.

Subkultúra nevzniká len v malých, izolovaných preindustriálnych spoločnostiach. Čím je kultúra komplexnejšia, tým pravdepodobnejší je vznik rôznych subkultúr. Základom môže byť etnická príslušnosť, a i., väčšinou však vzniká na základe kombinácie viacerých činiteľov.

Subkultúry boli skúmané najmä v kontexte sociálnej stratifikácie, etnickej diferenciácie, náboženskej orientácie, mestského spôsobu života a deviantného správania.

Napr. *H. B. Holingstead* v roku 1949 dokázal existenciu významného vzťahu medzi triednou pozíciou rodičov študentov a vzorcami milostných schôdzok študentov. Formuloval potom obcejšiu tézu, že na rovnakých stratifikačných úrovniach vznikajú špecifické subkultúry, ktoré sa reprodujú tým, že sa interakčne uzatvárajú voči odlišným stratifikačným úrovniam. Pravidlá uzavretia medzi príslušníkmi určitej sociálnej vrstvy vedie ku vzniku funkčného postojového, hodnotového a normatívneho komplexu, ktorý zahŕňa postoje k práci, ku vzdelaniu, školskej výchove, móde, jazyku, hudbe, cirkvám a náboženstvu, organizovaným politickým aktivitám, etnickým menšinám atď., a ktorý sa prejavuje v podobnom a vo vzťahu k iným skupinám špecifickom životnom štýle a spôsoboch reagovania na opakujúce sa sociálne podnety.

B. Bernstein vo svojich výskumoch odhalil, že mimoriadnu rolu pri vzniku a najmä reprodukcii subkultúry hrá proces osvojovania jazyka a osvojený jazykový kód. V rámci štúdia deviantného správania vznikla dokonca špeciálna škola, ktorá vysvetľuje

dominantné správanie predovšetkým ako dôsledok sociálneho učenia vnútri špecifickej subkultúry. Tak vznikajú subkultúry, ktoré sa významne vzdávajú od dominantnej kultúry a širšej spoločnosti, hoci úplne nie sú oddelené nikdy, napr. subkultúra prostitúcie, organizovaného zločinu atď.

Subkultúry majú niekedy tendencie k vedomému sebauzatváraniu, k vytváraniu skupinových subkultúrnych hraníc, ktoré plnia funkciu sebaodržania a sebaochrany. Tento fenomén bol zaznamenaný v správaní napr. subkultúry ortodoxných Židov a niektorých náboženských skupín v USA.

Subkultúry si často vytvárajú osobitnú symboliku a tiež svojbytný jazyk. Shibamoto ešte v roku 1987 doložil existenciu špecifického ženského jazyka v niektorých vrstvách japonskej spoločnosti. Významná symbolika je typická pre tzv. kontrakultúru, ktorou rozumieme takú subkultúru, ktorá vytvára a reprodukuje normy a hodnoty, ktoré ostro kontrastujú s analogickými normami a hodnotami dominantnej kultúry. Nejde teda len o odlišnosť, ale o radikálne odmietnutie, o vedomú kontradikciu.

G. Fine v roku 1979 zaviedol pojem ideokultúra, ktorý je analogický lingvistickému termínu idiolekt : každá skupina si vytvára vlastnú, špecifickú a neopakovateľnú kultúru ako produkt spoločnej skúsenosti a pravidelnej, opakujúcej sa interakcie. Tento pojem je funkčne použiteľný len vo vzťahu k malým sociálnym skupinám. Existujú sociologické štúdie mnohých subkultúr, napr. discosubkultúra, homosexuálna subkultúra, subkultúra pitia. Veľmi dôležitá je „teória subkultúry chudoby,“ ktorá vysvetľuje reprodukciu chudoby a teda aj reprodukciu skupín s významne nižším sociálnym statusom ako reprodukciu určitého subkultúrneho spôsobu života.

Kontrakultúra

Považujeme ju za kontrastný, opačný typ kultúry; resp. subkultúry vzhľadom k prevládajúcemu, dominantnému, oficiálnemu typu v danej spoločnosti.

Je pre ňu typický je nesúhlas s normami, hodnotami a ideami oficiálnej kultúry, zároveň ale závislosť na nej, lebo len v jej rámci má kontrakultúra zmysel a jej základné premisy sú zrozumiteľné a realizovateľné.

Jej vznik je spätý najmä s procesmi kultúrnej zmeny a s kultúrnou dezintegráciou spojenou s disfunkciou systému sociálnej kontroly.

Zo sociologického a kulturologického hľadiska možno rozlíšiť kontrakultúru vyrastajúcu na okraji spoločnosti v sociálne deklasovaných prostrediach narkomanov,

alkoholikov, bezdomovcov, kriminálnych živlov, väzňov a pod. a kontrakultúru, ktorá vznikla z protestu a snáh realizovať určitý sociálny, kultúrny, umelecký, politický, ekologický alebo iný program, ktorý nie je obsiahnutý v oficiálnej kultúre a viedol by k jej transformácii.

Zvýšený záujem spoločenských vied o problematiku kontrakultúry je spätý najmä s radikálnym a masovým charakterom protestných hnutí mládeže, ktoré sa stali jedným z typických kultúrnych symptómov 2. polovice 20. storočia.

Prejavuje sa odlišným životným štýlom, ktorý súvisí s odlišnými kultúrnymi vzormi. Niektoré kontrakultúry svoju kritiku umiernené obmedzujú na vybrané oblasti oficiálnej kultúry, rovnako iné zase sú radikálne voči celému kultúrnemu systému. Kontrakultúrne hnutia často sa usilujú o vytvorenie alternatívnej kultúry (napr. komúny hippies v 60. rokoch, anarchistické squaty 80. a 90. rokov, rôzne novodobé náboženské sekty.).

13.4. Zložky (prvky) kultúry

Každá kultúra má vlastné, od iných odlišné spôsoby, ktorými sa zvládajú sociálne úlohy a ktoré sú označované ako „prirodzené“ „normálne“. Ale v skutočnosti metódy vzdelávania, sobášne obrady, náboženské doktríny (idey) a iné aspekty kultúry sa učíme a sú rozširované prostredníctvom ľudských interakcií v špeciálnych societach. Na to potrebujeme jazyk, ktorý sa učíme vlastne nevedome, ktorým sa nám dostáva poučenia o tom, aké hodnoty v živote treba uznávať, akými normami sa riadiť a aké v rôznych prípadoch nasledujú sankcie. Tzn., že základnými prvkami kultúry sú :

- jazyk
- normy
- sankcie
- hodnoty
-

Sociálne normy

1. Tzv. normy subzistentné (implicitné, príp. neformálne) – nie sú vyjadrené doslova (písmom, slovne a pod.) kodifikáciou, väčšinou sú odovzdávané tradíciou (zvykmi, obyčajmi, mravmi), móda

2. Tzv. normy slovné (explicitné, stanovené, proklamované, príp. formálne) – výslovné formulované a stanovené ako zákony, nariadenia, vyhlášky, poriadky a pod.

Medzi nimi rôzne podtypy - normy habituálne (zvykové) – vyplývajú z opakovaného postupu a pravidelnosti

- normy deklaratívne (vyhlásené)

Norma

Všeobecne znamená pravidlo (meradlo alebo predpis, vzor), ktoré má všeobecnú platnosť, príp. kritérium pre posúdenie určitého javu. Menej často má význam toho, čo je obvyklé, bežné, najčastejšie (najviac) sa vyskytujúce. Podľa platnosti, príp. predmetu, ku ktorému sa norma vzťahuje, sa rozlišujú normy estetické, technické, etické (morálne), štatistické, ideálne, funkcionálne, psychologické, sociálne atď.

Kultúrny prvok

Tiež kultúrny element alebo rys – analytické a kvalifikačné pojmy slúžiace na označenie triedy najjednoduchších základných štrukturálnych a funkčných jednotiek kultúrneho systému, jeho základný skladobný komponent.

Kultúrne prvky vystupujú v podobe artefaktov, sociokultúrnych regulatívov a ideí. Charakteristickým rysom jednotlivých kultúrnych prvkov je to, že koncentrujú okolo seba ďalšie kultúrne komponenty, čím vtláčajú každej kultúre jej jedinečnú a osobitú tvár. Širší súbor kultúrnych prvkov je možné študovať na úrovni kultúrnych komplexov.

V každej konkrétnej oblasti kultúry možno nájsť rad dominantných kultúrnych prvkov, ktoré prostredníctvom uspokojovania pôvodných a vytváraním nových potrieb determinujú správanie a vnímanie členov určitej spoločnosti a ovplyvňujú smer a rýchlosť vývoja daného sociokultúrneho systému. Problematika kultúrnych prvkov bola pôvodne spätá s kvalitatívnou analýzou kultúry – *E. B. Tylor*, ktorý pri štúdiu evolúcie prvkov kultúry využil štatistickú a komparatívnu analýzu. K rozpracovaniu teórie prvkov kultúry a kultúrnych komplexov v kontexte výskumu kultúrnej difúzie a migrácie prispeli najmä predstavitelia nemecko-rakúskej školy kultúrnych okruhov (*F. Graebner, W. Schmidt*) a amerického historizmu (*N. C. Nelson, C. Wissler, F. Boas*). Kvalitatívne nová fáza štúdia prvkov kultúry je spojená s budovaním systémovo orientovaných teórií kultúry. Štúdium mechanizmov integrácie prvkov kultúry a problematiky kultúrnej konfigurácie je späté najmä so školou amerického

konfiguracionizmu (*R. Benedictová, M. Opler, A. L. Kroeber*), kým otázky výskumu prvkov kultúry z hľadiska ich prínosu pre zachovanie a fungovanie sociokultúrnych systémov ako celku rozpacovali predstavitelia britského funkcionalizmu (*B. Malinowski, A. R. Radcliffe- Brown*). Aj v súčasnej vede o spoločnosti a kultúre hrá pojem prvok kultúry významnú rolu, i keď v konkrétnej teoretickej a empirickej praxi reprezentanti rôznych škôl a smerov vymedzujú túto kategóriu z rôznych zorných uhlov.

Artefakt

Označujeme takto akýkoľvek materiálny predmet zhotovený alebo modifikovaný ľudskou činnosťou v súlade s normami určitej kultúry. Pôvodne bol tento pojem používaný v archeologických výskumoch, kde slúžil na označenie všetkých umelo vyrobených – vytvorených vecných kultúrnych objektov, ktoré majú samostatné funkčné určenie. V priebehu 20. storočia rýchlo prenikol do sociálnej a kultúrnej antropológie, etnografie, histórie a umenovedy. V archeologických výskumoch sú artefakty triedené a zoskupované do kategórií, tried, typov a variant. S pokusmi vytvoriť z pojmu artefakt účinný nástroj systémovo orientovaných výskumov kultúry sa stretávame najmä v súčasnej anglickej analytickej archeológii a americkej novej archeológii.

13.5 Druhy kultúry (členenie)

1a. materiálna – v staršom ponímaní kultúry označenie techník a materiálnych výsledkov ľudskej činnosti (artefaktov) ako prvkov kultúry. V novom ponímaní sa používa na označenie „tých aspektov kultúry, ktoré regulujú výrobu a použitie artefaktov“. (*McDouglas*).

1b. duchovná (nemateriálna) – v staršom ponímaní označenie pre nemateriálnu časť kultúry (umenie, náboženstvo, obyčaje, zvyky, morálka a pod.)

2a. explicitná (zjavná manifestovaná) – označenie používané najmä v kultúrnej antropológii pre tú časť kultúry, ktorej sú si vedomí jej nositelia, resp. ktorá je pozorovateľovi zjavná, „neskrytá“.

2b. implicitná (skrytá, latentná) – označenie používané pre tú časť alebo aspekty kultúry, ktorú jej nositelia („vlastníci“) nie sú schopní exaktne popísať, ktorá musí byť rekonštruovaná analýzou alebo ktorú prijímajú jej nositelia nevedomo, spontánne (napr.

jazyk). Termín zaviedol *C. Kluckholm* (1941,43) podľa ktorého je „úsekom kultúry, ktorý si členovia spoločnosti neuvedomujú alebo sú si ho vedomí len minimálne“. Nadviazal na *E. Sapira*, ktorý sa zase opieral o *R. Lintona* (1945) a jeho chápanie kultúry rozlíšené na tri druhy a dva aspekty. *Linton* chápal kultúru ako súbor zložený z produktov priemyslu (materiálny druh), zjavného správania (kinetický druh) a poznania, postojov a hodnôt uznávaných členmi spoločnosti (psychologický druh), pričom prvé dva druhy možno chápať ako zjavný aspekt a tretí ako skrytý aspekt kultúry. *C. Kluckholm* a *W. H. Kelly* (1945) nahradili termín „skrytá“ termínom „implicitná“.

13.6. Súvisiace pojmy a termíny

Kultúrny typ

Gnozeologický model kultúrneho systému obsahujúci funkčne späté kultúrne prvky (artefakty, sociokultúrne regulatívy a idey) spoločné **niekoľkým kultúram**. Ten istý kultúrny typ možno identifikovať u národov, ktoré sú na približne rovnakej úrovni sociálno – ekonomického vývoja a na ktoré pôsobia analogické demografické, ekonomické, technické a ekologické faktory. Nezávisle na sebe môžu vznikáť rovnaké kultúrne typy v spoločnostiach, ktoré spolu nie sú v kultúrnom kontexte.

- stanovením kultúrnych typov starých civilizácií v Peru, Mezopotámii, Egypte a Číne sa na základe ich komparácie zaoberal J.H. Steward. Pretože sa rozdiely medzi kultúrnymi typmi týkajú v prvom rade materiálnej kultúry, najmä spôsobu výroby, pracujú niektorí etnografi s pojmom „hospodársko – kultúrny typ“. Napr. N.N. Čeboksarov sa domnieva, že všetky hospodársko – kultúrne typy, ktoré vznikli v predindustriálnej spoločnosti, možno rozdeliť do 3 základných skupín, ktoré sa od seba líšia stále rastúcou produktivitou práce a zväčšovaním nadvýrobnku:

1. typy založené na love, zbere a čiastočne rybolove
2. typy späté s primitívnym kopaničiarskym poľnohospodárstvom a chovaním dobytká
3. typy, v ktorých hrá hlavnú ekonomickú úlohu orba, s využitím ťažnej sily domácich zvierat.

Archeológovia chápu pod kultúrnym typom komplex formálne a funkčne podobných artefaktov jednej kultúrno – historickej tradície.

Kultúrna oblasť

Ide o geografické územie, na ktorom sa v dôsledku historických vzťahov, resp. spoločenského vývoja, vytvoril rovnaký typ kultúry.

Zahŕňa často rôzne etnické skupiny alebo národy. Môžu sa líšiť jazykom, stupňom ekonomického rozvoja alebo rasovou príslušnosťou, ale ako celok vykazujú spoločné kultúrne rysy, ktorými sa odlišujú od kultúr iných geografických oblastí, a vytvárajú tak jedno kultúrne spoločenstvo.

Zavedenie pojmu kultúrna oblasť do spoločenských vied je späté najmä s rozkvetom amerického kultúrneho difuzionizmu v prvých desaťročiach 20. storočia.

Prvú explicitne formulovanú koncepciu kultúrnej oblasti predložil *C. Wissler* v práci *The American Indian* (1917). Bola postavená na kvalifikačnom princípe, podľa ktorého boli triedené kultúrne rysy vo vzťahu k určitému geografickému územiu. Pri spracovaní empirických dát získaných z terénnych výskumov indiánskych kultúr dospel *Wissler* k záveru, že určité kultúrne prvky a kultúrne komplexy sú typické pre určité geografické oblasti Ameriky. Kultúra indiánskych kmeňov, ktoré obývajú dané oblasti, vykazuje napriek väčším alebo menším rozdielom zhodné rysy. Podľa *Wisslerovej* schémy je každá kultúrna oblasť tvorená **kultúrnym „centrom“**, ktoré je charakteristické najväčšou koncentráciou najtypickejších kultúrnych rysov, a kultúrnym okrajom alebo **„perifériou“**, kde sa tieto rysy postupne strácajú a prelínajú s kultúrnym typom susedných kultúrnych oblastí. Na perifériách kultúrnych oblastí tak možno identifikovať spoločenstvá s **tzv. prechodnými kultúrami**.

Wisslerova koncepcia centra a periférie kultúrnych oblastí vychádza z difuzionistického predpokladu, že zo spôsobu rozšírenia kultúrnych prvkov sa dajú vyvodiť historické súvislosti. Bol presvedčený, že kultúrne prvky inklinujú k tomu, aby sa rozširovali všetkými smermi zo svojho pôvodného zdroja. Početnosť výskytu starších kultúrnych prvkov je preto vyššia než mladších, ktoré nemali čas sa rozšíriť. Za centrum kultúrnej oblasti a súčasne jej najstarší bod pritom pokladá miesto s najväčšou koncentráciou týchto kultúrnych prvkov.

Na základe tejto svojej koncepcie *Wissler* vypracoval klasifikáciu indiánskych kultúr podľa dominantných kultúrnych rysov a geografických oblastí (jeho prvá mapa zahŕňa 10 kultúrnych oblastí v Severnej Amerike, 4 v Južnej Amerike a 1 v Karibskej oblasti).

Wisslerovu koncepciu kultúrnych oblastí a mapu kultúrnych areálov domorodej Ameriky ďalej rozpracoval a modifikoval *A. L. Kroeber*.

V priebehu 20. a 30. rokov boli vypracované klasifikácie kultúrnych oblastí Afriky (*M. J. Herskovits-1924,1930*), Nového Zélandu (*H. D. Skinner – 1921*), Madagaskaru (*R. Linton – 1927*) a i.

Súčasne zosilnela kritika jednostranne orientovanej difuzionistickej koncepcie kultúrnych oblastí. Táto totiž implikovala predstavu, že len obyvatelia kultúrnych centier boli tvorcami kultúrnych hodnôt, ktoré potom všetci ostatní prebrali, napodobňovali alebo modifikovali. Výhrady proti vzniesli najmä predstavitelia konfiguracionizmu, ktorí upozornili na fakt, že tento pojem je umelou konštrukciou slúžiacou antropológom. Stále však kultúrna oblasť predstavuje významnú kategóriu a tematický okruh empirických výskumov kultúry a špeciálnej kultúrnej ekológie.

Kultúrny okruh

Je to geografická oblasť, pre ktorú je charakteristický výskyt spoločných kultúrnych prvkov a kultúrnych komplexov.

Kultúra každého kultúrneho okruhu vykazuje zvláštne rysy, ktorými sa líši od ostatných kultúrnych okruhov

Vzájomne späté alebo spoločne sa vyskytujúce kultúrne prvky, typické pre určitý kultúrny okruh možno identifikovať na úrovni artefaktov, sociokultúrnych regulatívov a ideí.

Problematiku kultúrnych okruhov anticipovali vo svojich prácach už predchodcovia nemeckého difuzionalizmu *F. Ratzel* a *L. Frobenius*. Za tvorca **teórie kultúrnych okruhov** možno považovať až *F. Grebnera*, zakladateľa nemecko-rakúskej školy. Svoju koncepciu kultúrnych okruhov predložil roku 1904. Na základe podobnosti kultúrnych prvkov vymedzil difuzionistický model v Oceánii a *B. Ankermann* v Afrike. Teoretické zdôvodnenie podal *Grabner* roku 1911 v práci *Methode der Ethnologie*, v ktorej vytýčil ako základný cieľ etnológie štúdium kultúrnej difúzie a migrácie obyvateľstva v dejinách a rekonštrukciu pôvodných historických kultúrnych okruhov. Vo výklade dejín kultúry vychádzal z predpokladu, že počiatky vývoja ľudstva sú späté s pôvodne izolovanými, vzájomného kontaktu zbavenými pospolitostami, ktoré v Ázii vytvorili rad prvotných, základných kultúrnych okruhov (*Kulturkreisen*). Ďalší vývoj kultúry už ale nie je založený na nezávislej inovácii a tvorivosti rôznych národov a kultúr, ale na možnosti vzniku a rozvoja kultúrnych kontaktov, ktoré umožnili (najmä v období sťahovania národov) rozšírenie pôvodných kultúrnych prvkov a komplexov do celého sveta. Kultúrne javy, ktoré majú svoj pôvod v Ázii, prenikli do ostatných

svetadielov, kde historicky rôzne kultúrne okruhy navrstvené na seba dali vzniknúť tzv. kultúrnym vrstvám.

Ďalšie rozpracovanie koncepcie kultúrnych okruhov je spojené s najvýznamnejším predstaviteľom školy kultúrnych okruhov *W. Schmidtom*, ktorý v práci *Handbuch der Methode der Kulturhistorischen Ethnologie* (1937) systematicky rozvinul teóriu i metodológiu výskumu kultúrnych okruhov. Vychádzal z predpokladu, že kultúrne kontakty sa netýkajú len jednotlivých kultúrnych prvkov, alebo malých skupín, ale že procesy migrácie a difúzie zahŕňajú celé kultúrne komplexy, obsahujúce všetky významné oblasti materiálnej a duchovnej kultúry (ekonomiku, náboženstvo, zvyky, obyčaje atď.)

V dobe rozkvetu difuzionizmu našla kultúrno-historická metóda výskumu kultúrnych okruhov mnoho stúpencov v Európe; v priebehu ďalších rokov sa však stále viac prejavovala celková špekulatívnosť modelov kultúrnych okruhov a kultúrnych vrstiev, jednostrannosť difuzionistického výkladu kultúry a redukcia kultúrneho vývoja na púhe premiestňovanie a prevrstvovanie niekoľkých kultúrnych okruhov. Ku kritickému prehodnoteniu školy kultúrnych okruhov výrazne prispelo aj zavedenie nových exaktných metód a techník antropologického a archeologického výskumu (rádio karbónové datovanie a i.). Koncepcia kultúrnych okruhov ako nástroja difuzionistického výskumu kultúry napriek tomu zohrala významnú úlohu v európskej etnografii, etnológii a archeológii 1. polovice 20. storočia.

Kultúrny komplex

Týmto termínom označujeme súbor vzájomne závislých alebo integrovaných kultúrnych prvkov, resp. funkčné zoskupenie okolo dominantného kultúrneho prvku.

Je to vnútorne spätý, logický a funkčný celok, ktorý vtlača každej kultúre jej charakteristickú tvár.

Pri štúdiu kultúry moderných spoločností možno identifikovať typické kultúrne komplexy, ktoré paralelne fungujú v rôznych odlišnostiach života spoločnosti.

Výskumy *preliterárnych spoločností* oproti tomu dokázali existenciu sociokultúrnych systémov primárne spätých s jedným základným kultúrnym komplexom (napr. s lovom určitého zvierat'a alebo pestovaním určitej plodiny). Na označenie radu vzájomne spätých kultúrnych komplexov používajú niektorí sociológovia a antropológovia pojem kultúrna konfigurácia, čo je napr. súčasný typ industriálnej

spoločnosti, ktorá je dnes charakteristická pre mnoho sociokultúrnych systémov spätých funkčnou i štrukturálnou závislosťou.

Problematiku kultúrneho komplexu anticipoval už *L. Frobenius*, ktorý explicitne upozornil na fakt, že kultúrne prvky sú vzájomne späté do určitých súborov. Ich vnútorná integrácia však preňho nepredstavovala primárny výskumný problém, pretože – podobne ako jeho nasledovníci (*F. Graebner, B. Ankermann, W. Schmidt*) venoval pozornosť najmä difúzii kultúrnych prvkov a kultúrnych komplexov. Predstavitelia európskeho difuzionalizmu rovnako ako ich americkí kolegovia (*F. Boas, C. Wissler, A. L. Kroeber*) majú síce značnú zásluhu na presadení pojmov kultúrny prvok a kultúrny komplex ako významných nástrojov empirického štúdia kultúrnej difúzie a migrácie, ale problematika systémového výskumu kultúrnych komplexov ako vnútorne integrovaného systému zostala na okraji ich záujmu.

Kvalitatívne nový prístup ku štúdiu kultúrneho komplexu ako vnútorne integrovaného, fungujúceho systému je spätý až s výskumami predstaviteľov amerického konfiguracionalizmu (*E. Sapir, R. Benedictová, M. Opler*) a britského funkcionalizmu (*B. Malinowski, A. R. Radcliffe- Brown*). V súčasnej vede o kultúre je spochybnené tradičné vymedzenie kultúrneho komplexu s rolou dominantného kultúrneho prvku a stále viac sa kladie dôraz na štúdium komplexnosti kultúrneho komplexu ako celku.

Lokálna kultúra

Kultúrno-historický a geograficky špecifický kultúrny systém označujeme ako lokálnu kultúru. Fixuje fakt plurality kultúr. Jeho základnou gnozeologickou funkciou je viesť deliacu čiaru medzi odlišnými spôsobmi kultúrnej adaptácie, ktoré si v priebehu dejín vypracovali historické pospolitosti obývajúce rôzne geografické regióny

Lokálne kultúry existujú ako relatívne autonómne, regionálne, časovo i priestorovo obmedzené kultúrne systémy, ktoré zahŕňajú artefakty, sociokultúrne regulatívy (obyčaje, mravy, zákony, tabu) a idey typické pre členov určitého lokálneho spoločenstva.

Z reflexie existencie lokálnych kultúr bol odvodený **kultúrny relativizmus**.

Niekedy sa tento pojem používa ako synonymum miestnej kultúry v úzkom ponímaní regionálnych špecifik tzv. kultúrneho života.

Primitívny (primitívny národ, primitívne spoločenstvo)

Mnohoznačný termín, používaný v sociálnych vedách najmä v dvoch významoch :

- ako zisťovací súd v sociálnej antropológii vo význame pôvodný, časovo raný stav vývoja, jednoduchý, zastavený vo vývoji, neporušený, v pôvodnom stave;
- ako označenie súboru sociálnych a kultúrnych javov, ktorých charakteristickými znakmi je absencia písanej reči a ranný vývojový stupeň celej kultúry (techniky), ktorým sa odlišuje od tzv. vysokých (vývojovo vyspelých) kultúr (spoločností).

Často sa synonymne používa označenie *neliterárny*, *preliterárny* alebo *folk culture* či *folk society*. V nemeckej literatúre sa používa aj termín „prírodný“ (prírodné národy) na rozdiel od „kultúrny“ (kultúrne národy). Aj primitívne spoločnosti však majú svoju kultúru, teda sú „kultúrne“. V súčasnosti používané termíny : „rozvojová“, „nerozvinutá“ spoločnosť – možno ich chápať len v určitom referenčnom systéme, v ktorom je daná norma, ku ktorej sa termín priraduje. Navyše každá spoločnosť sa rozvíja.

Preliterárna (kultúra)

Termín označujúci absenciu písaného jazyka (písma) v určitej kultúre. Na rozdiel od „neliterárna“ však implikuje vývojovú fázu, v ktorej určitá spoločnosť alebo kultúra dospela k znalosti písma a písomného jazyka. Tzn. že „preliterárna“ označuje skoršiu vývojovú fázu spoločnosti, ktorá je v súčasnej dobe už „literárna“, a to tú fázu, v ktorej bola ešte bez písomného jazyka.

14. RODINA

14.1. Úlohy a funkcie rodiny

Zvláštny význam rodiny spočíva v jej dvoch základných funkciách :

1. je jedinou skupinou schopnou rozplodzovania - nerozmnožuje sa prijímaním nových členov, ale ich rodením, t.j. zabezpečuje biologické trvanie spoločnosti (rodením nových členov a odovzdávaním biologických vlastností)
2. odovzdanie kultúrneho dedičstva v jeho základnej forme. Aj v iných skupinách prebieha výchova, ale rodinná výchova, najmä do 5. roku, je zvlášť významná pre vytváranie základných faktorov osobnosti.

Úlohy rodiny :

Určité činnosti, ktoré majú vyvolať požadované výsledky, činnosti, ktoré rodine zverila širšia spoločnosť alebo boli prijaté vedome celou skupinou.

Rodina - je skupina osôb spojená vzťahom manželstva a vzťahom rodičia - deti.

- 2 základné vzťahy : manželstvo

príbuzenstvo

- rodičia a deti žijú zvyčajne spolu a tvoria domácnosť - tá môže mať 2,3 i viac generácií

Funkcie rodiny :

1. reprodukčná funkcia – biologická reprodukcia spoločnosti a regulácia sexuálnych vzťahov
2. ekonomická funkcia - rodina ako spotrebná jednotka, materiálne zabezpečenie detí a heterogénna oblasť domácich prác
3. socializačná funkcia - počiatkové socializačné prostredie pre deti (výchova detí vplýva aj na socializáciu rodičov)
4. emocionálna funkcia - citové vzťahy sú založené na intimitate, to z rodiny vytvára prirodzené zázemie pre život členov, poskytuje citovú oporu, porozumenie, pocit blízkosti ľudí, na ktorých mu záleží

5. je to inštitúcia spoločenskej kontroly, najmä voči mladému pokoleniu; je významným faktorom kontroly sexuálneho správania

Štruktúra a vnútorná organizácia rodiny závisí na mnohých faktoroch:

➤ môže závisieť na type manželstva :

- monogamné
- polygamné - polygýnia (mnohoženstvo)
  - polyandria (mnohomužstvo)

V ľudských spoločnostiach sa polygamia vyskytuje častejšie než monogamia - *G.*

P. Murdock :

- monogamia v 43 známych spoločnostiach
- polygýnia v 193 známych spoločnostiach
- polyandria v 2 známych spoločnostiach
  - podľa okruhu, z ktorého je robený výber manžela, sú manželstvá :
    - endogamické - uzavierané v rámci širšej pospolitosti (triedy, kasty)
    - exogamické - nutne musia byť uzavreté medzi partnermi z rôznych skupín
      - podľa hierarchie prestíže a moci v rodine :
        - patriarchálne
        - matriarchálne
        - egalitárne - prevažujú v súčasných spoločnostiach
          - podľa dedenia mena a majetku (spoločenská pozícia):
            - patrilineárne
            - matrilineárne
            - bilaterálne
              - podľa miesta bývania po svadbe:
                - patrilokálne - dom ženíchovho otca
                - matrilokálne - dom rodičov nevesty

Typy rodinných štruktúr sa v priebehu času menia - sú závislé na historickej epoche, na prijatom type náboženstva, na zákonodarstve, na úrovni civilizačného rozvoja.

14.2. Faktory a fázy rozvoja rodiny

Rodina má biologický základ, t.j. uspokojovanie sexuálneho pudu, pudu samca dominovať, biologická závislosť dieťaťa na matke, ktorá sa vyskytuje najmä u cicavcov.

Uspokojovanie sexuálneho pudu ako biologický základ rodiny nestačí (ten môže byť uspokojovaný aj mimo rodiny - mimomanželské styky, prostitúcia, onánia). Stálosť pohlavného pudu u človeka, nadstavba, ktorá vznikla nad jeho uspokojovaním, to sú biopsychické faktory, ktoré pôsobia na stabilizáciu manželstva.

V mnohých spoločenstvách existujú trpené alebo až inštitucionalizované formy predmanželských stykov - *Murdock* skúmal 250 rôznych spoločností - predmanželské styky (bez krvismilstva) sú plne dovolené v 65 spoločnostiach, prípustné za určitých podmienok v 43 spoločnostiach, hanené v 6 spoločnostiach, zakázané v 44 spoločnostiach (v 92 spoločnostiach pre nedostatok údajov nezistené). Zákaz krvismilstva je všeobecný, (tzv. incestné tabu).

Biologické sily pôsobiace v rodine sú obmedzené rigoróznymi rámcami obyčají, právnych príkazov, náboženstva, tlaku verejnej mienky, lokálneho spoločenstva a pod. Výsledkom ich činnosti sú určité fázy rozvoja rodiny: výber partnera a zasnúbenie - v rôznych formách : manželské zmluvy, chodenie, formálne zasnúbenie, formálne vyznanie lásky, zakúpenie, únos, podmienenie manželstva venom a i.

Faktory výberu partnera:

1. priestorová blízkosť
2. predstava o ideálnom partnerovi
3. obraz vlastných rodičov
4. snahy o utváranie vlastného života a partner, ktorý by ich podporil
5. tendencia k homogamii (podobný partner) alebo k heterodamii (odlišný).

Typy lásky : s dominujúcou žiadostivosťou, idealizácia partnera (romantická láska), platonická láska, preintelektualizovaná, priateľská, láska hľadajúca spoločnú radosť zo života a i.

Manželstvo je spoločensky normovaným vzťahom, v ktorom dochádza k pretvoreniu často osobnej citovej zaangažovanosti na trvalé prispôsobovanie a spoluprácu pri realizácii úloh manželstva.

Prechod od zasnúbenia k manželstvu je vo všetkých spoločnostiach spojený s obradom (náboženským, štátnym, magickým alebo spoločenským).

Akt uzavretia manželského zväzku je aktom uznania spoločenskej zrelosti, priznaním schopnosti prijať záväzky manželstva, schopnosti udržiavať rodinu a vychovávať deti.

Každé manželstvo, ktoré sa nerozpadne, prechádza 3 vývojovými fázami :

1. pred narodením 1. dieťaťa

2. obdobie výchovy detí
3. obdobie po odchode samostatných detí

Vnútoraná súdržnosť manželstva a rodiny je ovplyvňovaná vnútornými a vonkajšími silami.

Vnútorné sily :

1. vzájomná láska, rozhodujúca o voľbe partnera
2. pocit záväzku voči manželovi a deťom
3. spoločná snaha o spoločenský postup, kariéru, zariadenie domácnosti
4. starostlivosť o spoločný byt, domácnosť, domáce hospodárstvo, starostlivosť o deti a deľba práce v týchto oblastiach
5. vedomá alebo nevedomá snaha splniť očakávania prostredia, širšieho príbuzenstva a širších skupín
6. snaha o splnenie vlastných priání a predstáv z obdobia zasnúbenia
7. možnosť harmonického rozvoja vlastnej osobnosti a využitie manželstva ako prostriedku realizácie expanzívnych tendencií osobnosti

Vonkajšie sily :

1. magické sankcie, ktoré niekedy znemožňujú rozchod
2. tlak verejnej mienky alebo systém sankcií, ktoré odmietajú uznať spoločenskú pozíciu ľudí z rozbitých manželstiev
3. tlak ekonomických podmienok
4. požiadavky prostredia týkajúce sa starostlivosti o deti

Za zdar manželstva sú v rôznych spoločnostiach považované rôzne veci:

1. dosiahnutie osobného šťastia
2. splnenie úloh manželstva (deti, ekon. úspech ...)

Kritériá zdaru manželstva :

1. trvalosť manželstva
2. subjektívny pocit šťastia oboch partnerov
3. splnenie toho, čo očakávajú širšie skupiny
4. plný rozvoj osobnosti manželov
5. dosiahnutie úplného prispôsobenia - vnútorná integrácia manželstva, neexistencia závažných konfliktov a kríz

14.3. Konflikty, kríza, napätie, dezorganizácia a rozvrat.

Konflikt je stretnutie vyvolané nezhodou v postojoch, cieľoch, rozpornými spôsobmi činnosti voči konkrétnemu predmetu alebo situácii.

Konflikty - sú nevyhnutné, ale môžu byť riešené a likvidované bez stôp.

Napätie je trvalým a nevyriešeným konfliktom. Môže byť:

- zjavné, otvorené
- dočasne potlačené - vtedy sa kumuluje a naberá na emocionálnej sile. Toto vedie k stálej podráždenosti, agresivite a môže viesť k dezintegrácii rodiny (zanedbávanie povinností jedného alebo oboch manželov, manželská nevera, alkoholizmus, rozbitie rodiny). Pôvod napätia - rôzny (psychický, rozdiely kultúrnych vzorov, zmena spoločenských rôl, neprispôsobenie citové alebo sexuálne, ekonomické nezhody).

Konflikty sa netýkajú len vzťahu rodičov, ale môžu byť aj medzi rodičmi a deťmi - rôznosť veku, pováh, rozdielnosť kultúrnych vzorov (konflikt hodnôt, vzorov správania).

Kríza znamená vznik novej situácie, v ktorej sa nedajú použiť zaužívané vzory správania, konania, nedá sa nimi riešiť a preto skutočné potreby jedincov alebo celej skupiny zostávajú neuspokojené.

Druhy kríz v rodine :

1. Manželský trojuholník
2. Nesplnenie nádejí z doby zásnub a sklamané nádeje týkajúce sa detí
3. Hanba jedného z manželov, ktorá znamená spoločenskú degradáciu (opilstvo, zločinnosť, nemanželské dieťa ...)
4. Ekonomická kríza, ohrozujúca ekonomické základy rodiny
5. Živelné katastrofy a nešťastia
6. Vojna, dlhá rozluka a s vojnou spojená demoralizácia

Krízy môžu viesť k **dezorganizácii** rodiny, keď nie sú vykonávané vzájomné záväzky manželov, ani ich záväzky k deťom. Dezorganizácia - môže viesť k rozpadu rodiny – odchod jedného z manželov, separácia alebo rozvod.

Porozvodová situácia - rozvodom sa končí manželstvo, nie rodina. Tá sa radikálne mení, najmä pre deti. U nás asi 20 % detí žije v klasickom type rodiny (monogamné manželstvá prvýkrát ženatých rodičov), asi 400 tisíc detí do 15 rokov zažilo rozvod rodičov (v roku 1961 to bolo približne 260 tisíc). Rozvodovosť stúpa,

pribúda detí v neúplných alebo novozaložených rodinách. Vznik tzv. **agregátnej rodiny** - v nej sa stretávajú ľudia s veľmi členitými príbuzenskými vzťahmi. Výskumy ukazujú, že dobrý vzťah rodičov a detí nezaručujú automaticky príbuzenské zväzky. Do popredia sa dostávajú také hodnoty, ako sú nekonfliktné vzťahy medzi rozvedenými rodičmi a priaznivá atmosféra v novom manželstve.

Deti z rozvedených manželstiev sa v dospelom veku rozvádzajú častejšie ako deti zo stabilizovaných manželstiev. V priebehu socializácie si teda deti osvojujú aj tie typy vzťahov, ktoré utvárajú manželské spolužitie rodičov. Rozvod chápu ako spôsob riešenia manželského nesúladu a to ovplyvňuje aj spôsob, akým budú sami chápať a uskutočňovať manželský vzťah. Dokonca malé deti sú v tomto smere učenlivejšie než mládež v puberte a adolescencii.

Nevera - spoločnosť je tolerantnejšia voči manželovej nevere, ale tí, ktorých sa to týka, ju nesú veľmi ťažko. Oklamany partner nechápe neveru len ako narušenie sexuálneho vzťahu, ale aj ako ohrozenie všetkých hodnôt, na ktorých je manželstvo založené. Z toho plynie : na jednej strane je utajovaná, na druhej strane ju sprevádza žiarlivosť (a to aj v podobe preventívnych opatrení), niekedy až v patologických formách.

Sociologické výskumy konštatujú, že :

- menej tolerantné, zmierlivejšie i sebakritickejšie bývajú skôr ženy;
- sklon k nevere silnie u mužov v strednom veku;
- nevera je častejšia u ľudí s vysokoškolským vzdelaním
- dieťa nie je bariérou proti mimomanželským sexuálnym stykom
- podozrievanie z nevery je častejšie u žien;
- nevera figuruje často ako príčina rozvodu, ale rozvedení si podstatne viac než vernosť cenia u svojich nových partnerov úprimnosť a rozvážnosť.

Keď dochádza k uvoľneniu sexuálnych vzťahov, citové puto sa stáva nedostatočnou zárukou stability manželských vzťahov. Nahrádzajú ho tie osobné vlastnosti partnerov, ktoré reprezentujú sociálne hodnoty : zodpovednosť, porozumenie, schopnosť dohody a vzájomný rešpekt.

Rozpor medzi tým, ako si manželstvo predstavovali a aké naozaj je (najmä pri kritických situáciách) :

- A - udalosť, ktorá vyvoláva kritickú situáciu
- B - prostriedky, ktoré môže rodina použiť pri jej riešení
- C - predstavy, podľa ktorých členovia rodiny pristupujú k udalosti A

Niektorí autori ešte pridávajú :

D - miera zraniteľnosti rodiny udalosťou A

E - regeneračná schopnosť rodiny

Manželstvo nie je základom rodiny, ale iba základom rodinnej atmosféry. Základom rodiny sú deti, ale ich život neovplyvňujú len vzťahy medzi nimi a rodičmi, ale aj vzťahy medzi rodičmi, t.j. manželské.

Poňatie rodiny sa nesie v dvoch líniách:

- je to inštitúcia
- je to skupina

V sociológii obe línie vytvárajú vlastné modely rodiny. Ich základné vlastnosti :

Vlastnosti rodiny	Rodina ako Inštitúcia	Rodina ako skupina
súdržnosť	vonkajší nátlak	vnútorná príťažlivosť
vedenie	Autoritárske	demokratické
ciele	podriadenosť rodinným cieľom	seberealizácia
členenie povinností	prísne deľba rôl	partnerstvo
orientácia	dodržiavanie tradícií	pokrokovosť
zmysel správania	Povinnosť	šťastie
zásada správania	Rešpekt	osobná náklonnosť
reakcia na zmeny	Konzervatívnosť	prispôsobivosť

Čo je teda rodina: a) inštitúcia ? b) skupina ?

a) S pojmom **inštitúcia** sociológia spája pojmy rola, autorita, disciplína, formálna štruktúra sociálnych javov, systém odmien a sankcií - teda vyjadruje nadindividuálny systém vzťahov a z toho sa odvíja úloha rodiny v spoločnosti.

b) **Malá skupina** - spája sa s osobnými kontaktmi, citovými putami, medziľudskými vzťahmi. V tomto prípade je zvláštna úloha rodiny v živote jednotlivca.

Odpoveď na uvedenú otázku znie: pri rodine ide o dôležitý sociálny útvar, ktorý je spojovacím článkom medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Je to inštitúcia i malá skupina.

14.4. Fázy životného cyklu: detstvo, mladost', dospelost', staroba.

Detstvo – obdobie, keď je jednotlivec („ja“) problémom pre svoje okolie

Rané detstvo – 2. – 3. r., život v rodine, odlišovanie seba od okolia, neverbálna komunikácia, rozlišovanie známeho od neznámeho, formovanie citových väzieb, internalizácia rodinných vzťahov

Predškolský vek – stretnutie s mimorodinným prostredím (jasle, škôlka), verbálna komunikácia, citové vnímanie rodinného prostredia a svojej pozície v ňom. Stretávanie s vrstovníkmi a dospelými – uvedomovanie si seba, svojho postavenia medzi ľuďmi, svojich nedostatkov a predností.

Školský vek – osvojovanie si rôl, vyplývajúcich z plnenia vážnejších povinností. Vzrastá úloha rozumového a pamäťového učenia. Príslušnosť k rôznym skupinám, v ktorých sa formuje osobnosť dieťaťa podľa pravidiel skupinového spoluzitia. S povinnosťami aj pocit zodpovednosti, na pozadí skupinového života sa formujú aj osobné záujmy a postoje – tým v sociológii myslíme dispozíciu k určitému povolaniu. V tomto období dieťa vniká do sveta dospelých – vo fantázii rozvíja úvahy o atraktívnom povolaní aj partnerovi.

Mladost' – obdobie, keď sa „ja“ stáva problémom samo pre seba

Začína sa pubertou (biologickým dospievaním). Objavujú sa problémy pre túto fázu životnej dráhy celkom špecifické : vzťah k druhému pohlaviu a zbavovanie sa rodinnej kontroly. Emancipácia od rodiny je zavše búrlivá. Na pozadí búrok sa však rieši problém sociálnej identity, t.j. sebauvedomovania, sebavedomia, vyúsťujúci napr. do realistickejších úvah o povolaní.

V 2. fáze mladosti (adolescencia) nadobúda človek celý rad zákonných práv a povinností (občiansky preukaz, plnoletosť, volebné právo) a začína sa aj prehodnocovanie úrovne a kvality osobnosti mladého človeka. Je to obdobie krízy dospievania, ktoré zväčša pramení z úsilia vyrovnať sa s požiadavkami každodenného života a s rozvíjajúcou sa hladinou citového života. Láska a prvé sexuálne skúsenosti patria k tomuto obdobiu. Biologická dospelosť nie je ešte dospelosť citová a sociálna, preto takéto prvé skúsenosti môžu mať aj dramatické dôsledky.

Dospelosť – obdobie , keď sú iní problémom pre mňa.

Raná dospelosť – nástup do prvého zamestnania, založenie rodiny. Konkretizácia životných plánov a začiatok ich realizácie. S nadobúdaním sociálnej a ekonomickej samostatnosti sa výrazne menia vzťahy k rodičom - obdobie rozporov a konfliktov obyčajne strieda obdobie tolerancie, rovnoprávnosti a vzájomného pochopenia. Veľký zlom – prvé dieťa. Vstup do úlohy rodičov – zmena životného štýlu i vzťahov medzi manželmi.

Druhá fáza dospelosti – zvyčajne v znamení zmien povolania. Završuje sa obdobie odbornej kvalifikácie, nové možnosti profesionálneho postupu, kariéry. V rodine pozornosť zameraná na deti školského veku a zmeny v manželských vzťahoch, vyplývajúce najmä z posunu v del'be rôl. Ženy : problém vzťahov k rodine a k zamestnaniu. Rast počtu a intenzity manželských kríz, znižovanie počtu priateľov a spoločenských kontaktov, zvyšovanie záujmu o vonkajšie znaky spokojnosti a blahobytu, veľká pozornosť venovaná životnému štýlu a využívaniu voľného času.

Tretie obdobie dospelosti - premeny rodiny: deti dospievajú, osamostatňujú sa . Zvyšuje sa záujem o prácu, najmä u žien, úbytkom povinností v domácnosti. Hlásia sa kríza tzv. stredného veku – prvé vážne bilancovanie. Vyústenie často vo vytýčení novej životnej perspektívy. Prejavuje sa zväčša v podobe stratégie, ako žiť zoči –voči možnostiam, ktoré sme si vytvorili v predošlom živote.

Staroba – „ja“ sa stáva zase problémom pre ostatných podobne ako v detstve.

Medzníkom je zvyčajne *ukončenie ekonomickej pracovnej aktivity* a odchod do dôchodku. Sociálne postavenie a odborná autorita často kulminujú, ale prichádzajú nepríjemné zmeny fyzických funkcií. V rámci rodinného života – nové príbuzenské siete, deti majú vlastné rodiny s novými nárokmi na sociálne kontakty. Zmena štruktúry záujmov – prvoradý záujem je o zabezpečenú a pokojnú starobu. Toto obdobie často sprevádza pocit prázdnoty a nenaplnenosti, čo je dôsledkom oslabenia sociálnej aktivity. Špecifický problém je smrť jedného z partnerov a z toho vyplývajúci pocit osamelosti a závislosti od okolia.

15. NÁBOŽENSTVO

V ľudskej psychike je najzložitejšou silou predispozícia pre náboženskú vieru. Je to asi nevykorenitelná súčasť ľudskej prirodzenosti.

15.1. Základné charakteristiky náboženskej viery

È. Durkheim charakterizoval náboženskú prax ako posvätenie skupiny a jadro spoločnosti.

Je to jedna zo stránok sociálneho správania, ktorá sa zreteľne prejavuje v každej ľudskej spoločnosti – od lovcov – zberačov až po socialistické republiky.

Už pred 60 000 rokmi ozdobovali ľudia v Šanidare v Iraku hrob 7 druhmi kvetov, ktoré mali liečivú a hospodársku hodnotu. Od tej doby vytvorilo ľudstvo okolo 100 000 náboženstiev.

Skeptici sú presvedčení, že náboženstvo je len ilúziou, ktorú veda a učenie zapudí. Nanajvýš si myslia, že ľudstvo postupuje k poznaniu prostredníctvom logotaxie, t.j. automatickej orientácie na informáciu, takže pod vplyvom rozširujúcich sa informácií, prístupu k nim, musí náboženstvo nutne ustupovať. Zdá sa však, že je to povrchná koncepcia – dnes možno povedať, že vedomosti sa s nadšením zapriahajú do služieb náboženstva. USA, technologicky a vedecky najvyspelejšia krajina sveta, sú zároveň druhou najnábožnejšou krajinou po Indii.

Zdá sa, že ľudia radšej veria ako vedia. Ako napísal *Nietzsche* : Radšej majú ako zmysel prázdnotu než by boli prázdni zmyslu (t.j. bez neho).

Dnes rovnako ako prv nedokážeme pochopiť význam kolízie medzi nevyvrátiteľným vedeckým materializmom a nepohnutelnou náboženskou vierou. Snažíme sa s tým vyrovnáť pragmatickými krokmi. Naše schizofrenické spoločnosti postupujú podľa vedomostí, ale prežívajú na základe inšpirácie odvodenej z rovnakej viery, ktorú zároveň podrývajú. Tradičnými metódami analýzy a redukcie môže veda vysvetliť náboženstvo, ale nemôže znížiť význam jeho podstaty.

Stále platí záver *M. Webera*, že jednoduché náboženstvá hľadajú nadprirodzené kvôli čisto svetským odmenám : dlhý život, bohatú pôdu a stravu, odvrátenie fyzických katastrof a porážka nepriateľov.

V evolúcii pokročilejších náboženstiev pôsobí v súťažení rôznych siekt určitý druh kultúrneho darwinizmu: tí, ktorí získajú prívržencov, sa rozrastajú, tí, ktorým sa to nedarí, miznú. Preto sa náboženstvá, podobne ako iné ľudské inštitúcie, vyvíjajú smermi, ktoré rozmnožujú blahobyť svojich stúpenčov. Pretože tento demografický prospech musí pripadnúť skupine ako celku, dá sa získať buď altruizmom, alebo vykorisťovaním, pričom isté sekty prosperujú na úkor iných. Ako alternatíva môže prospech vzniknúť aj ako výsledok všeobecného zlepšenia schopností všetkých členov. **Výsledný rozdiel v sociálnych podmienkach je rozdiel medzi náboženstvami skôr utlačovateľskými a skôr blahodárnymi.** Do istého stupňa sú asi všetky náboženstvá utlačovateľské, najmä ak sú uprednostňované náčelníckymi zriadeniami a štátmi.

V ekológii existuje tzv. *Gauseov zákon*, podľa ktorého platí, že maximálnu súťaživosť nachádzame medzi tými druhmi, ktoré majú totožné potreby. Podobne je to aj pri náboženstve : jediná forma altruizmu, ktorá sa prejavuje, navyše len zriedka, je tolerancia k iným náboženstvám. Ich nepriateľstvo vzrastie, ak sa spoločnosti dostanú do sporu, pretože náboženstvo jedinečným spôsobom slúži pre účely vedenia vojen a pre ekonomické vykorisťovanie. Náboženstvo víťaza sa stáva mečom, náboženstvo porazeného štítom.

Často sa vedú diskusie o existencii materiálnej základne náboženského procesu. Ak pripustíme jej existenciu ako aj to, že by ju konvenčná veda mohla skúmať, aj tak bude ťažké dešifrovať ju z dvoch dôvodov :

1) náboženstvo je jednou z hlavných kategórií správania, nepopierateľne jedinečného pre ľudí. Je nepravdepodobné, že by sa na náboženstvo dali v hocijakej priamej forme aplikovať zásady evolúcie čerpané z existujúcej populačnej biológie a z experimentálnych štúdií nižších živočíchov.

2) rozhodujúce pravidlá učenia a ich konečná genetická motivácia sú asi ukryté pred vedomím, pretože náboženstvo je najmä procesom, ktorým sú jedinci presviedčaní, aby podriadili svoj bezprostredný vlastný záujem záujmom skupiny. Predpokladá sa, že veriaci podstúpia krátkodobé fyziologické obete pre svoje vlastné dlhodobé genetické zisky.

Ľudia vyžadujú prosté pravidlá, ktorými sa riešia zložité problémy a majú sklon odporovať každému pokusu narušiť ich každodenný život a nevedomý poriadok, ktorým sa riadia.

Hlbokú štruktúru náboženskej viery môžeme sondovať tak, že sa pozrieme na prírodný výber na 3 úrovniach:

1) na povrchu je cirkevný výber – náboženský vodcovia volia rituály a konvencie podľa ich emocionálneho pôsobenia za daných spoločenských podmienok. Cirkevný výber môže byť buď dogmatický a stabilizujúci alebo evanjelický a dynamický. V oboch prípadoch sa výsledky prenášajú kultúrne. Preto sú odlišnosti náboženských praktík v rôznych spoločnostiach založené na procesoch učenia a nie vrodenných génoch.

2) ekologický výber – nech je cirkevný výber akokoľvek verný emóciám veriaceho, nech sa tento hocijako ľahko naučí uprednostňované konvencie, výsledné praktiky sú naopak konfrontované s požiadavkami prostredia. (Ak náboženstvo počas vojny oslabí svoje spoločenstvo, podporí deštrukciu prostredia, naruší život, rozmnožovanie, tak si pripravuje vlastný koniec, aj keď krátkodobo dosiahlo emocionálny úspech).

3) uprostred týchto komplikovaných epicyklov kultúrnej evolúcie a fluktuácie obyvateľstva sa mení aj frekvencia génov.

Ak sa chceme pozrieť na to, či je vôbec ovplyvniteľnosť medzi týmito 3 úrovňami, musíme chápať náboženské správanie široko, aby obsahovalo aj mágiu a posvätné kmeňové rituály, ale aj prepracovanejšie viery vychádzajúce z mytológie.

Rituál – niektorí autori z oblasti sociálnych vied nachádzajú analógiu medzi obradmi ľudí a prejavmi zvieracej komunikácie. Ale : väčšina ľudských rituálov má väčšiu hodnotu než len hodnotu bezprostredného signálu. *Durkheim*: rituály nielen označujú morálne hodnoty, komunity, ale tiež ich znova potvrdzujú a obnovujú.

Posvätné rituály sú zreteľne ľudské. Ich elementárne formy súvisia s mágiou, s aktívnym pokusom manipulovať prírodu a bohov. Mágiu praktikovali (aj dnes) zvláštni ľudia, šamani, kúzelníci, čarodejníci. Verilo sa, že len oni majú tajné znalosti a moc, ktorá im umožňuje jednať s nadprirodzenými silami prírody, a ich vplyv mohol prevýšiť vplyv kmeňových náčelníkov.

Posvätné rituály mobilizujú a rozvíjajú primitívne spoločnosti spôsobom, ktorý sa zdá byť priamo a biologicky výhodný. Obrady môžu poskytovať informácie o sile a majetku kmeňov a rodín.

Rituály tiež regulujú vzťahy, v ktorých by inak boli dvojznačnosti a prílišná nepresnosť. Patria sem **iniciačné rituály prechodu**: mladík - dozrievanie, teda spoločnosť by mala problém, či ho zaradiť k deťom alebo k dospelým. Rituál prechodu túto nejasnosť vylučuje, keď arbitrárne zmení klasifikáciu založenú na nepretržitom vzostupe na dichotómiu. Slúži to aj k upevneniu pút mladej osoby k dospeljej skupine, ktorá ho prijíma.

Sklon ľudskej mysle zbaviť sa problémov pomocou lineárnej klasifikácie sa prejavuje aj v čarodejníctve. Vo všetkých spoločnostiach má šaman také postavenie, že môže byť liečiť alebo pôsobiť nepriaznivým zarietkaním. Ak proti jeho roli nikto neprotestuje, teší sa on a jeho príbuzní rozšírenej právomoci. Ak jeho činy sú nielen priaznivé, ale aj posvätené rituálom, potom prispievajú k upevneniu a integrácii spoločenstva.

Honba na čarodejnice, druhá stránka čarodejníckej praxe, je oveľa záhadnejší fenomén.

Prečo ľudia čas od času vyhlasujú, že ich niekto uhranul alebo poškodil ich spoločnosť a pátrajú v susedstve po nepriaznivých nadprirodzených mocnostiach? **Exorcizmus a inkvizícia** sú fenomény rovnako zložité a mocné ako magické praktiky, ale motiváciu k nim treba hľadať v potrebe jednotlivcov nájsť samých seba. Epidémia honby na čarodejnice v tudorovskom a stuartovskom Anglicku je pomerne dobre dokumentovaná. Katolícka cirkev ponúkla občanom pred týmto obdobím (1560-1680) dobre organizovaný systém rituálnej prevencie pred zlými duchmi a nepriaznivým zarietkaním. Cirkev v skutočnosti praktikovala pozitívne čarodejníctvo. Reformácia odstránila túto psychologickú ochranu. Protestantskí duchovní odsúdili staré náboženské praktiky, ale znova potvrdili existenciu mágie zla.

Uhranuté osoby, zbavené rituálnych protiopatrení, sa obrátili na podozrievané čarodejnice sami, verejne ich obviňovali a snažili sa ich zničiť. (Žalobca – chudobná žena s prosbou. Žalobca jej nevyhovela a keď sa mu stalo nešťastie, vina bola zvalená na tú ženu ako pôvodcu nešťastia.)

Praktická povaha čarodejníctva a ďalších foriem mágie je dôvodom, prečo sa často tieto činnosti odlišujú od vyšších vrstiev „pravého“ náboženstva. Väčšina vedcov odlišila posvätné ako jadro náboženstva od svetského, čím sa vyznačuje mágia a obyčajný život. Posvätiť nejakú procedúru alebo výpoveď znamená vystaviť osvedčenie, že je mimo diskusiu a že bude potrestaný každý, kto sa im opováži odporovať. (Napri. v hinduistických mýtoch o stvorení tí, ktorí uzavrujú sobáš mimo svojej

kasty, prídu po smrti do pekelného kráľovstva Jama, kde sú nútení objímať rozžeravené ľudské figúry).

Extrémnymi formami osvedčenia sú vybavené praktiky a dogmy, ktoré slúžia životne dôležitým záujmom skupiny. Jednotlivec je pripravovaný posvätnými rituálmi na to, aby vyvinul maximálne úsilie a aby bol pripravený na sebaobetovanie. Obráňa ho zvláštne kostýmy, posvätný tanec a hudba presne naladená na jeho emotívne centrá, až ho náboženská skúsenosť celkom pretvorí. Veriaci je ochotný znovu potvrdiť svoju lojalitu ku kmeňu a k rodine, vykonávať milosrdné skutky, obetovať život, vydať sa na lov, ísť do boja, zomrieť za Boha a za vlasť. Tak to pokračuje aj v prítomnosti, aj keď v trochu fragmentárnejšej a tlmenejšej verzii.

15.2. Čo je náboženstvo – prvky

Je to systém názorov založených na viere, ktorými ľudia vysvetľujú to, čo pokladajú za nadprirodzené, posvätné, a súbor praktík, ktorými na to reagujú.

Základné prvky náboženstva :

- náboženská viera
- náboženské symboly
- náboženské praktiky
- skupiny, spoločenstvá veriacich
- náboženské skúsenosti, zážitky
- náboženské morálne doktríny, prípadne životné filozofie

Viera v posvätné (sväté) – základný prvok, umožňuje odlišiť náboženstvo od iných systémov názorov (napr. humanizmu ako miery v človeka, ľudskosť a rozum), **alebo od iných ideológií, ktoré neobsahujú prvok nadprirodzeného.**

Jadrom každého náboženstva je: systém vier, dogiem, učení a predstáv o posvätnom. Viera v posvätné a vo vzťah nadprirodzeného k svetskému je vlastne názorom na svet, prírodu, človeka, spoločnosť, na pozemský aj iný život.

Hlavné druhy náboženskej viery :

- 1) mágia   2) animizmus   3) teizmus

Mágia – viera v čarodejnú moc, ktorá je pomocou čarov schopná zmeniť svet. Je rozšírená najmä medzi primitívnymi kmeňmi a národmi (privodenie choroby, spôsobenie prírodnej katastrofy ...)

Animizmus – viera v životnú silu alebo v dušu, ktorú má každá vec v prírode – živá aj neživá. (Japonské náboženstvo šintoizmus).

Teizmus – viera v boha alebo viacerých bohov, v nadprirodzené bytosti vládnuce nad svetom.

- monoteizmus – judaizmus, kresťanstvo, islam
- polyteizmus – staroegyptské, starogrécke, staroslovanské náboženstvá, hinduizmus

Náboženské symboly - všetky náboženstvá sa vyjadrujú cez ne. Sú to **veci a činnosti, ktoré samy o sebe nemajú náboženský význam, ale nadobúdajú ho vtedy, keď ich ľudia používajú, aby nimi vyjadrili svoj vzťah k tomu, čo pokladajú za posvätné.** (*Kresťanstvo*: Kríž – symbol utrpenia Ježiša Krista, nádej na spasenie, oplátka a víno symbolizujú Kristovo telo a krv, ich prijímanie je symbolom poslednej večere. *Hinduizmus*: posvätné kravy sú symbolom viery v jednotu všetkých živých vecí aj symbolom boha Višnu. *Totemové náboženstvo*: totem je symbolom zvierat'a (rastliny), s ktorými členovia rodu alebo kmeňa spájajú svoje meno a odvodzujú od neho svoj pôvod.)

Praktiky - súbor osobitných praktík, ktoré vykonáva skupina vyznávačov náboženstva a ktoré sú zamerané na to, čo pokladajú za posvätné. Sú symbolické a využívajú rôzne činnosti – tanec, hudbu, modlitbu, meditáciu, pôst, obrady. Veriaci nimi vyjadrujú a posilňujú svoju vieru, uctievať alebo uzmierujú božstvá, posilňujú súdržnosť svojho spoločenstva.

Náboženské rituály – **individuálne alebo skupinové obrady vykonávané pri určitých príležitostiach určitým, štandardizovaným spôsobom** (krst, modlitba, obetovanie bohom, meditácia a pod.).

Náboženské spoločenstvo - hoci ľudia môžu vyznávať vieru aj individuálne, náboženstvo má prevažne sociálny charakter, tzn., že ho vyznáva a praktizuje väčší počet veriacich, ktorí tvoria viac-menej integrované a istým spôsobom usporiadané náboženské spoločnosti.

Náboženské zážitky či **skúsenosti** vyznávačov náboženstva, ich **subjektívne uvedomovanie si nadprirodzených síl a bytostí**, ku ktorému dochádza pri duševnom očisťovaní, modlitbe, meditácii, vypätí spôsobenom rituálom, pôstom a pod.

Tieto zážitky (spojené s božstvami, zjavenia božstiev, dosiahnutie vnútornej harmónie) intenzívne pôsobia na spoločnosti veriacich, upevňujú náboženskú vieru a posilňujú integráciu náboženských spoločností. Rovnako pôsobia zážitky spojené s náboženskými obradmi (náboženské slávnosti, návšteva posvätných miest).

Životná filozofia - každé náboženstvo formuluje zásady dobrého správneho života, t.j. žiadúcej životnej filozofie svojich vyznavačov. Určuje hodnoty, normy, vzory regulujúce každodenné správanie.

Mnohé náboženstvá majú vypracované morálne kódexy a od svojich veriacich žiadajú, aby ich plnili (často to vynucujú). (Kresťanstvo : Desatoro, Islam : Šariát – cesta, po ktorej treba kráčať, Budhizmus : pravidlá vznešenej cesty).

15.3. Náboženské organizácie

Cirkvi

Ide spravidla o **veľké, početné organizácie veriacich, ktorí sa stávajú ich členmi automaticky, svojím narodením a následným prijatím medzi členov cirkvi.** V spoločnosti majú stabilizované postavenie a určitý sociálny a politický vplyv, niekedy i podiel na moci v štáte. Usilujú sa žiť v zhode a spolupráci so svetskou mocou a podporujú existujúce spoločenské usporiadanie.

Majú pevnú formálnu štruktúru, profesionálne kňazstvo, disponujú majetkom, k svojim členom bývajú tolerantnejší ako sekty. Tolerantnejší sú aj k iným náboženským skupinám a ich vieram.

(Kresťanská cirkev : rímskokatolícka, viaceré protestantské a východné pravoslávne cirkvi, ktoré vznikli rozkolom a odštiepením od pôvodnej jednotnej kresťanskej cirkvi).

Mnohé spoločnosti sa sekularizujú, ale stúpa vplyv a počet rôznych siekt a kultov. Tradičné cirkvi sa snažia zvrátiť tento trend, stupňujú svoju aktivitu, modernizujú sa a vyvíjajú snahy oživiť svoju vieru (prostredníctvom tzv. evanjelizácie), spájajú sa s inými cirkvami (ekumenizmus) a pod.

Sekty

Sú **menšie organizácie veriacich, ktorí sa snažia dosiahnuť náboženskú dokonalosť.** Vznikli rozkolom niektorej cirkvi a odštiepením časti jej členov.

Odštiepenci sa usilujú obnoviť pôvodnú vieru svojej cirkvi a presadzujú iné vykonávanie náboženských praktík.

Spočiatku nemajú profesionálnych kňazov ani majetok. Bývajú prísne usporiadané na základe svojich nábožensko-morálnych doktrín – prísne sa nimi riadia a kontrolujú život svojich členov. Neodporúčajú, resp. zakazujú ich kontakty s inými náboženskými skupinami, niekedy im zakazujú aj účasť na svetskom živote (vonkajší svet je zlý, skazený, hriešny). Príslušníci mnohých siekt považujú sami seba za zvláštnu skupinu vyvolených či osvietených. Zvyšovaním počtu členov sa sekty postupne vnútorne menia a pretvárajú sa v cirkvi so všetkými znakmi (rôzne protestantské cirkvi).

Medzi najznámejšie súčasné sekty, ktoré vznikli odštiepením sa od katolíckej cirkvi (na základe svojského výkladu Biblie), patria Svedkovia Jehovovi – nadobúdajú stále viac znakov cirkvi.

Kulty

Kult je zvláštny druh sekty, preto má s ňou veľa spoločných znakov. Vzniká buď okolo vyznávania vier pochádzajúcich z iných kultúr (kult Hare Krišna, Transcendentálna meditácia), alebo si ľudia vytvárajú úplne nové náboženské viery a praktiky (scientológia, New Age).

Mnohé súčasné náboženstvá a cirkvi vznikli ako kulty (aj kresťanstvo).

Kulty rozdeľujeme podľa vnútorného usporiadania na:

1. tzv. audienčné kulty – nemajú formálnu štruktúru, svoju vieru šíria najmä osobným kontaktom, cez tlač a i. médiá;
2. klientske kulty – zložené z vodcov a aktivistov, ktorí poskytujú svoje služby záujemcom o kult (scientológia);
3. kultové hnutia – majú masový charakter, pevné formálne usporiadanie (Cirkev zjednotenia reverenda Sun Myung Moona)

Tento termín označuje okrem zvláštného druhu sekty aj vzťah ľudí k posvätnému objektu, ktorý sa prejavuje v jeho zbožňovaní, uctievaní, v pokore a tvorí súčasť každého náboženstva. Analogicky aj na označenie uctievania osôb (napr. politikov, umelcov – kult osobnosti), ako aj uctievanie mŕtvych predkov.

Zoznam použitej a odporúčanej literatúry

- Alan, J. : Dialogy o občanskej spoločnosti. SLON, Praha 1995.
- Bauman, Z. : Myslet sociologicky. SLON, Praha 1996.
- Berger, P.L. : Kapitalistická revoluce. Archa , Bratislava 1993.
- Dahrendorf, R. : Moderný sociálny konflikt. Archa, Bratislava 1991.
- Drucker, P. : Postkapitalistická spoločnosť. Management Press, Praha 1995.
- Dvořáková, V., Kunc, J. : Přejchody k demokracii. SLON, Praha 1994.
- Fromm, E. : Mít nebo být ? Naše vojsko, Praha 2001.
- Fromm, E. : Strach ze svobody. Naše vojsko, Praha 1992.
- Gál, F. , Alan, J. : Spoločnosť vo svetle sociológie. Smena. Bratislava 1987.
- Giddens,A. : Sociologie. Argo, Praha 2001.
- Huntington, S.P. : Sřet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu. Rybka
Publisbers, Praha 2001.
- Kapr. J. : Co je demokracie ? SLON, Praha 1991.
- Keller, J. : Dvanáct omylů sociologie. SLON, Praha 1995.
- Keller, J. : Nedomyšlená společnost. Doplněk, Brno 1992.
- Keller, J. : Sociologie byrokracie a organizace. SLON, Praha 1996.
- Keller, J. : Sociologie a ekologie. SLON, Praha 1997.
- Keller, J. : Úvod do sociologie. SLON, Praha 1999.
- Keller, J. : Vzestup a pád středních vrstev. SLON, Praha 2000.
- Levy, D.J. : Politický řád. SLON, Praha 1993.
- Mareš, P. : Nezaměstnanost jako sociální problém. SLON, Praha 1994.
- Marx, L. : Ekonomicko-filozofické rukopisy. Svoboda, Praha 1978.
- Možný, I. : Proč tak snadno ? SLON, Praha 1991.
- Murphy, R.F. : Úvod do kulturní a sociální antropologie. SLON, Praha 1999.
- Nový, I. a kol. : Sociologie pro ekonomy. Grada Publishing, Praha 1997.
- Ortega,Gasset, J. : Vzpoura davů. Praha 1992.
- Pácl, P. : Sociologie životního způsobu. SPN, Praha 1988.
- Petrusek, M. a kol. : Sociologie. SPN, Praha 1997
- Přibáň, J. : Sociologie práva. SLON, Praha 1996.
- Schaefer, R.T. : Sociology, McGRAW – HILL, Inc. 1989.

Schenk, J. : Samoorganizácia sociálnych systémov. IRIS, Bratislava 1993.
Seilerová, B. : Tolerancia v procese akulturácie. IRIS, Bratislava 1996.
Sociální a kulturní antropologie. SLON, Praha 1993.
Sociální deviace a sociologie nemoci a medicíny. SLON, Praha 1994.
Sociologické školy, směry, paradigmaty. SLON, Praha 1994.
Sopóci, J., Búzik, B. : Základy sociológie. SPN, Bratislava, 1995.
Stark, R. : Sociology. Wadsworth Publishing Company, Belmont, California 1987.
Szczepański, J. : Sociológia. Vývoj problematiky a metód. VPL, Bratislava 1967.
Szczepański, J. : Základy sociológie. VPL, Bratislava 1966.
Věčeřa, M. : Sociální stát, východiska a přístupy. Praha 1993.
Wilson, E.O. : O lidské přirozenosti. Praha 1992.
Žáry, J. : Public relations. Cesta k úspěchu. Hevi, Bratislava 1995.

Slovníky :

Echaudemaison, C.-D. a kol. : Slovník ekonomie a sociálních věd. E.W.A. Edition, Praha 1995.
Geist, B. : Sociologický slovník. Praha.
Jandourek, J. : Sociologický slovník. Portál, Praha 2000.
Slovník společenských věd. SPN, Bratislava 1997.
Sociologický slovník. Bratislava 1970.
Velký sociologický slovník. I. a II. díl. Karolinum, Praha 1996.

Názov	Úvod do sociológie
Autor	PhDr. Zlatica Buocová,Csc.
Korektúra	Autor
Náklad	100 výtlačkov
Rozsah diela	strán
Vydavateľ	Katedra politológie FF Prešovskej univerzity v Prešove
Vydanie	prvé
Vyšlo	
Tlač	